

81.471.1

Л29 А2

МОВА І РЕВОЛЮЦІЯ

НАУКОВО - ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА АН УСРР

ПОДЬ ЛАРА 1969

МОВА І РЕВОЛЮЦІЯ

Переклад З. Б. Тоффе і Д. С. Леві
Загальна редакція О. Я. Петренка

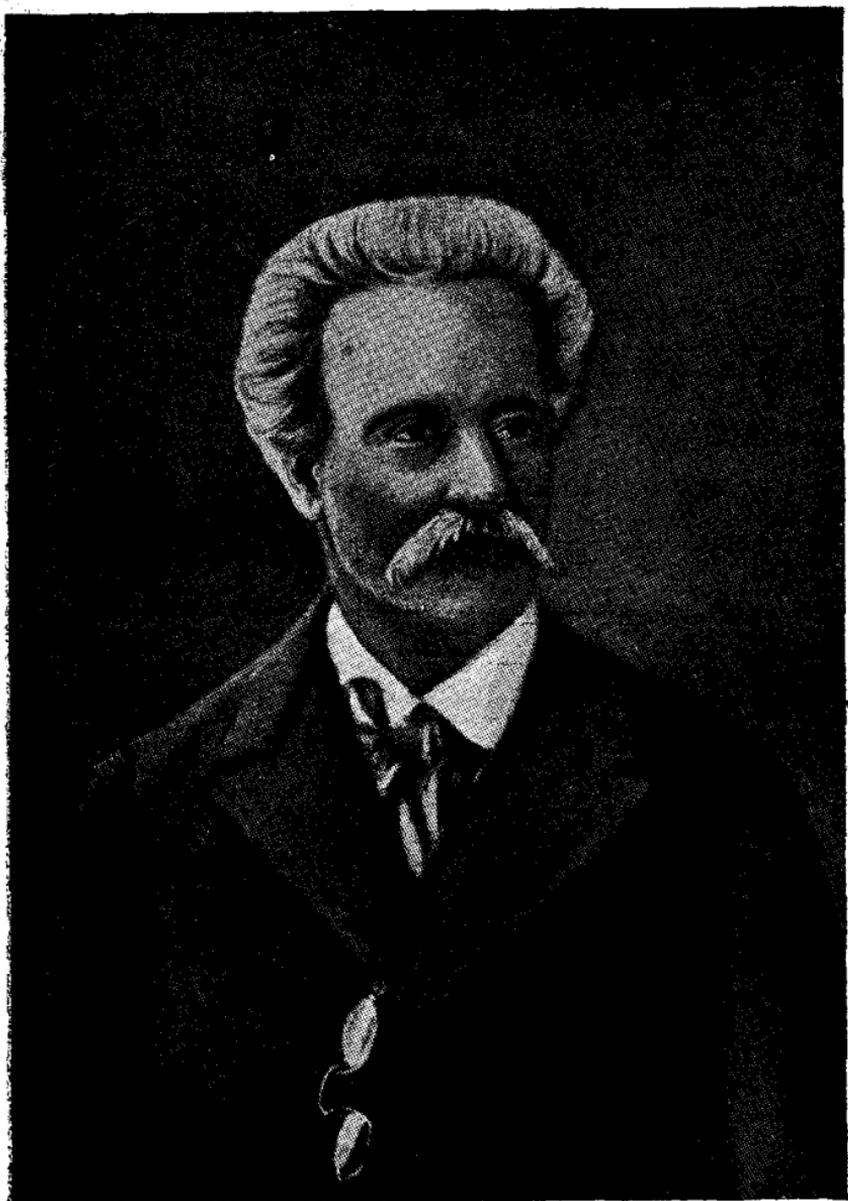
Державне Учбово - Педагогічне Видавництво
РАДЯНСЬКА ШКОЛА
Харків · 1936

Редактор *Ол. Петренко.*
Супер-обгортки і обгортки *О. Кудрявцева.*
Технічне редагування *Гінзбург У.*
Коректор *Ф. Стобецький.*

«Радянська школа». Видання № 515. За-
мовлення № 4501. Уповн. Головліту № 2109.
Тир. 6.500. Формат пап. $82 \times 110 \frac{1}{32}$. Друк.
арк. 3. Пап. арк. $1\frac{1}{2}$.

Ціна книги 1 крб. 20 коп. Оправа 75 коп.

Книжк. ф-ка ДВРШ ім. Г. І. Петровського.
Харків.

П. ЛАФАРГ
(1842 — 1911)

ВІД РЕДАКТОРА

Робота відомого учасника I Інтернаціоналу, одного з засновників французької робітничої партії і одного з найвідоміших керівників французького робітничого руху епохи II Інтернаціоналу *Поля Лафарга* (1842 — 1911) — «Мова і революція (Французька мова до і після Революції)» вперше з'явилася в 1894 р. у французькому журналі «L'Ège nouvelle». Російською мовою вона вийшла окремою брошурою в вид. «Академія» в 1930 р., а в 1931 р. — у III томі «Творів» *П. Лафарга* вид. Соцекгізу РСФРР.

У цій роботі, як і в ряді інших, зібраних у III томі його «Творів», *П. Лафарг* виступає блискучим публіцистом, що вміє силою фактів розкрити перед читачем ідейну боротьбу в ту чи іншу епоху. Зокрема в цій роботі *П. Лафарг*, при парадоксальності окремих його тверджень, на багатому фактичному матеріалі показує класову боротьбу на мовній ділянці під час Французької буржуазної революції, доводить фактами правдивість Марксових слів, що «... мова якраз і є практична, існуюча і для інших людей, і тільки тим самим існуюча також і для мене самого справжня свідомість...» Ось чому ця робота *П. Лафарга* дуже корисна для кожного студента-літератора, викладача мови, аспіранта тощо.

При перекладі брошури використано як російський текст, так і французький оригінал, що зберігається в Інституті Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б) у Москві.

ФРАНЦУЗЬКА МОВА ДО І ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

(Нариси виникнення новітньої буржуазії)

МОВА І СЕРЕДОВИЩЕ

Подібно до живого організму, мова народжується, зростає і вмирає; протягом свого існування вона проходить ряд еволюцій і революцій, засвоюючи і відкидаючи слова, повсякденні звороти і граматичні форми.

Слова кожної мови, так само як клітини рослини або тварини, живуть своєрідним життям: їх фонетика і орфографія змінюються безнастанно. Так, по старо-французькому писалось *presbtre* (тепер *prêtre* — священик), *cognoistre* (*connaître* — знати), *caru* (*chair* — м'ясо, плоть), *chagn chagnel* — плотьський) і т. д. Значення слів також змінюється: *bon* (вживане тепер як прикметник — гарний) вживалось раніше в розумінні: *добро, милість, користь, перевага, бажання* і т. д.¹ *Jean le Bon* (сучасне: добрий Жан) означало — хоробрий, доблесний Іоанн; *bonhomme*, що було синонімом людини сміливої і мудрої, стало насмішливим епітетом (добродушна і недалека людина — простацька).

Грецьке слово *potos* (пасовище), що дало французьке *potade* (кочовий), мало цілий ряд різних значень, які на перший погляд, здавалось би, нічим не зв'язані між собою; воно вживалося спочатку як «пасовище», потім — як «місце стоянки», «місце перебування», «розділ» і під кінець означало: «звичка», «звичай»,

«закон». Різні значення слова *пomos* указують на етапи, пройдені народом, що з пастушого стає осілим, хліборобським і приходить до утворення законів, тобто до закріплення звичаїв і звичок².

Якщо мова розвивається в стані постійної трансформації, то це тому, що вона є найбезпосереднішим і найхарактернішим продуктом людського суспільства. Дикі, варварські племена, які, поділившись, ведуть ізольоване життя, перестають через деякий час розуміти одне одного — настільки змінюються їх діалекти.

Мова відбиває кожну зміну, що відбувається в людській істоті і в середовищі, де вона розвивається. Зміни в способі життя людського суспільства, як, наприклад, перехід від сільського життя до міського, так само як і політичні події, позначаються на мові. Народи, у яких політичні і соціальні явища проходять інтенсивно, швидко змінюють і свою мову, тоді як у народів, що не мають історії, мова стає нерухомою.

Мова Рабле через 100 років після його смерті стала зрозуміла тільки вченим, в той час як ісландська мова, що народила наріччя норвезьке, шведське і датське, збереглась в Ісландії майже не зміненою.

Віко перший відзначив «лісове і польове» (*selvagge e son-tadinesche*) походження більшості слів. Як у Римі круглі мармурові храми увічнили форму дерев'яних і глиняних халуп дикунів Ладіума, так і в мові кожного культурного народу слова мають відбиток лісового життя первісних людей. Грецьке *gone* послідовно означало: *сім'я*, *плід землі*, *дитинча тварини*, *дитина*; *зрегма* — *зернятко*, *сім'я*, *зародок*, *рід*; кількість слів, утворених з грецького *boûs* — бик (франц. *boeuf*), дуже значна. Французька мова, в якій є багато слів еллінського походження, також запозичала деякі з цих утворень, як, наприклад: *bouvier* (волопас), *bouvard* (молодий бик), *bouvd* (молоток монет-

ника), bouillon (бульйон), bousculer (штовхатися), bouse (коров'ячий гній), bouffer³ (їсти бичаче м'ясо; сучасне: жерти), buffon (блазень).

В Афінах bouphonos (вбиваючий бика) називався жрець Зевса, «міський пастух», той, хто вбивав бика, звинуваченого в тому, що він їв жертovní приносини з алтаря бога. Жрець повинен був розіграти комедію до і після цього заклання (Pausanias I, XXIV).

Повсякденні вирази і прислів'я показують, можливо ще ясніше, ніж окремі слова, ті нитки, що зв'язують мову з явищами навколишнього життя. В ті часи, коли лойова свічка була головним засобом освітлення, вона служила поетам образом для благородних порівнянь. Так, Ронсар вихваляв одну даму, говорячи: «Її глаза блискали, як свічки». В словнику de Trévoux за 1743 рік ми читаємо: «Продуже жваві блискучі очі говорять, що вони сяють, як свічки». «Économiser les bouts de chandelles» — економити недогарки (згодом: взагалі скнарити), «le jeu ne vaut pas la chandelle» — гра не варта свічок, «se brûler à la chandelle» — опектися на свічці, — все це повсякденні вирази, які блянуть з часів появи газової лампи і гасу.

Мова не може бути відокремлена від свого соціального середовища, так само як рослина не може бути відірвана від властивого їй середовища кліматичного. Лінгвісти звичайно не розуміють впливу середовища або нехтують ним; багато з них шукають походження слів і навіть міфологічних саг просто в санскриті. Санскрит для мовознавців є те саме, що краніологія для антропологів: це їх — «Сезам відкрійся» до всіх таємниць. Читач жажнувся б, якби я навів нескінченний список слів, що їх один славетний орієнталіст виводить від санскритського слова «блищати». Крім того, результати етимологічних досліджень орієнталістів мали б бути менш суперечливі для того, щоб примусити нас відмовитися заради їх методу від

середовища, яка поступінно стає переважною у всіх сферах природничих і історичних наук.

Теорію середовища запровадила у Франції одна геніальна жінка, застосувавши її до літературної критики. Але хоч у своїй роботі «De la littérature dans ses rapports aux institutions sociales» («Про літературу в зв'язку з суспільними формами», 1800 р.) м-м де-Сталь рішуче стверджує необхідність нової літератури для задоволення нових потреб соціального середовища, створеного Революцією, проте вона тільки побіжно і то з засудженням згадує про перетворення мови, цього головного знаряддя літератури⁴. Після Революції і зруйнування старого режиму було так само неможливо вдовольнитися старою літературою епохи Людовіка XIV, як і продовжувати говорити мовою цієї епохи.

Вивчення характеру і значення цього оновлення мови є завданням моєї статті.

МОВА ДО РЕВОЛЮЦІЇ

Після того як 18 липня 1793 року було розпущено французьку Академію, Національний конвент в перший додатковий день III (1795) року декретував, щоб «екземпляр Словника французької Академії з зауваженнями на полях, який зберігається в бібліотеці Комітету народної освіти, було передано для опублікування книговидавцями Smits Maradau et Cie. Згадані книговидавці, разом з обраними ними (вченими) літераторами, повинні приступити до виготовлення видання цієї праці з тою умовою, що вони випустять її в кількості 15 тис. екземплярів, з яких певна кількість буде дана державним бібліотекам».

В VI (1798) році це (п'яте) видання Словника Академії поступило в продаж по 24 ліври за примірник; на початку його видавці вмістили передмову, а в кінці додаток, які були, проте, написані уже не членами покійної Академії. У вступній статті виявились такі ереси, що Вольтера жажнули б далеко більше, ніж повернення єзуїтів. «Ми вважаємо доведеним,— говориться там,— що не можна приймати мову вищого суспільства за владику, який порядкує і править усім, бо вище суспільство і мислить, і говорить дуже погано . . . , бо, кінець - кінцем, існує величезна різниця між добірною мовою, створеною примхливою фантазією світського суспільства, і мовою доброю, основою

на справжніх взаєминах слів і понять». Вольтер сказав, що його «засмучує те, що як в мові, так і в інших, ще значніших галузях чернь керує кращими людьми нації». А додаток, який містив 336 слів, утворених або запроваджених Революцією, підтверджував триумф цієї черні.

І новатори, і консерватори люто критикували це видання Словника. Новатори — а їх було не мало — закидали видавцям те, що значній кількості нових слів вони закрили доступ на сторінки цих двох томів. Мерсьє (Mersier), який ще до Революції відкрив огонь проти мови і літератури епохи Людовіка XIV, надрукував у 1801 році — у вигляді протесту проти цього лексикографічного остракізму — свою «Неологію» або «Словник 2000 нових слів». В 1831 році одне граматичне товариство випустило «Додаток до Словника Академії, що містить близько 11000 нових слів, значень і технічних термінів, запроваджених наукою і життям у повсякденну мову з 1794 року і відсутніх у Словнику Академії». Ці граматисти помилялись, — величезну більшість їхніх нових слів вживали у щоденній мові ще до 1794 року.

Обурились також і пуристи, що вимагали утворення «Сенату для охорони мови». Абат Морелле, «найстаріший з перестарілих дітей, який до 80 років не виконав того, що обіцяв у 60», заперечуючи проти нівелюючих теорій видавців, говорив, що «Словник французької Академії є сховищем щоденної мови, але тільки тої, яку вживають громадяни, видатні знатністю, багатством і освітою». І, палаючи благородним гнівом, він продовжує: «Вони запроваджують в цей словник (додаток із 336 нових слів) такі вирази як: engagé (скажений), motionner (порушувати суперечки), revolutionner (збунтувати), sans-culotte (санкюлот), sans-culottide (санкюлотид) — вирази варварські, низькі, життя яких ефемерно коротке. Являючи собою окремих від революційного жаргону або виявляючи безумство і лиходійство революційного уряду, вони не повинні паскудити Словник

Французької мови... З числа цих жахливих виразів, — продовжує він гарячково, — я назову такі слова, як fourgnée, (буквально — повна піч) — іменник жіночого роду, що означав «віз, наповнений людьми, яких засуджено до гільйотинування», як guillotine (гільйотина), lanterner (повісити на ліхтарі), mitraillede (розстріл картеччю), pouade (потошення), septembriseur (учасник вересневого терору), septembrisade (терор у вересні 1792 року). Всі ці слова, запроваджені в революційну мову жорстокістю і низістю, треба вигнати з мови порядних людей, їх треба стерти назавжди з сторінок Словника, як стерли криваві плями в дворцових покоях. Чи можливо, щоб запровадження до Словника цих потворних слів могло прийти в голову людям освіченим, — що я кажу! — членам великої літературної корпорації — Французького Національного Інституту?»⁵.

Ще більше, ніж Морелле, лютував Габріель Фейдель. Він накинувся з прокляттями не тільки на додаток революційних слів (до Словника), але навіть і на роботу колишньої Академії. Словник, на його думку, був наповнений словами «з жаргону ігорних кубел, злодійських вертепів і шинків, у дусі полюбовників Генріха III, огидними для читання статтейками, складеними покоївкою дружини академіка або його економкою...; виразами скотниць і маркітанток, що не мали нічого спільного з традиціями французької вихованості і гідними хіба що дівчат Горжібюс; такими виразами, які можна почути лише в передпокоях з уст служниці...; гіперболами модисток або парикмахера, якому клієнтка забула дати на чай...; жаргоном зеленщиці, що намагається блиснути дотепністю; мовою покоївок, проститутток, праль; мовою, що ображає гідність нації...; фразами, терпимими тільки в устах чорнороба, свинопаса, цирульника, найгіршого пройдисвіта, гідними перекупки салату, яким найкраще було б загинути, не виходячи з злодійських і розбійницьких вертепів»⁶.

Але обірвемо цитату, яка була необхідна для того, щоб дати читачеві можливість оцінити погляди пуристів на французьку мову, з якої вони хотіли вигнати не тільки мову ігреців, але й мову тих, хто заробляв хліб працею — цирульника, зеленщиці, пралі, кравця тощо...

Пуристи вдавались у розпач: легіони варварських, низьких, вульгарних слів облягали фортецю, в якій обоснувалася витончена мова вищого суспільства, вони проникали до неї, руйнували утвір 200-річної аристократичної культури. Мова була революціонізована так само, як держава, суспільство, власність і мораль; історики мови ледве згадують про це лінгвістичне оновлення, що так сильно цікавило філологів в перші роки нашого (XIX) століття. Недооцінюючи значність цієї раптової революції, вони повторюють ту ж помилку, яку зробили академіки в 1835 році, тому що зовнішньо французька мова «залишилася такою ж, тобто настільки ж зрозумілою...», тоді як до перших років епохи Людовіка XIV вона ніколи не була фіксована: з віку в вік ті самі речі писались кожного разу новою французькою мовою, яка швидко, в свою чергу, ставала застарілою. При списуванні, манускрипт, написаний нашою ж мовою, часто наполовину перекладався. Довгий час за оригінал Жуанвіля вважали останній з посмертних списків, бо вони настільки швидко старіли, що легко сходили за оригінал»⁷.

Той самий процес відбувся і за часів Революції; нові слова і вирази, які увійшли в мову, були такі численні, що для того, щоб зробити газети і брошури тої епохи зрозумілими для придвірних Людовіка XIV, їх довелось би для них перекладати.

Але після Революції почався реакційний рух: добірна мова спробувала відновити свій вплив на керівні класи і вигнати з надр своїх нові словоутворення, які силоміць втрутилися до неї. Поміркувавши, навіть найсміливіші

письменники почали побоюватись «мужніх виразів *республіканської мови*, яка була їм звична протягом 4 або 5 років і в якій містилося щось таке, від чого *монархічна мова* могла поблякнути назавжди»⁸. Сам Мерсьє оголосив, що він «вилучив з свого словника, за небагатьма винятками, всі слова, що мають відношення до Революції. Здебільшого ці вирази міцні і грубі; вони відповідають жахливим уявленням; вони народились у вирі подій. Коли бушує вітер і буря трощить корабель, матроси, роблячи маневри, лаються, але вони роблять маневри, рятівні для себе». Всупереч пуристам, Революція зробила свою справу в галузі мови; блискучий сталевий обруч, що сковавав її, було розбито, і мова відвоювала собі свободу.

Але, щоб мати можливість судити про характер і значення цього оновлення французької мови, треба насамперед дати собі ясну уяву про мову, що існувала у літературно-освічених людей XVII і XVIII вв. Отже, спочатку я викладу читачеві думки письменників тої епохи.

Дворяни за середньовіччя жили в своїх замках, серед своїх васалів і кріпаків. Політика монархії залучає їх до Парижа; вони збираються навколо короля, становлячи його двір. Вони втрачають свою стародавню незалежність, рвуть пута, що зв'язували їх з іншими класами, і утворюють відокремлену від решти нації касту, яка кінець-кінцем стає зовсім чужою всьому народові і замикається у Версалі — в столиці аристократії. Далекє від життя буржуазії, тим більше від життя простого народу, дворянство створило свої особливі звичаї, звички і погляди, які так само відрізнялись від звичаїв більшості нації, як привілеї аристократії — від обов'язків і прав буржуазії і ремісників; цілком природно, що воно почало відрізнятися від інших громадян і одягом, і манерами, і мовою.

Мова дворян, так само як і чемність їх поводження, етикет їхніх церемоній і навіть манера їсти і триматися за столом, наче б стіною відгородили їх від інших класів⁹.

Штучна мова, що відрізняла аристократію, не була відразу створена готовою, як, наприклад, інтернаціональна мова, винайдена Лейбнідом ще до «волапюкістів»; вона відокремилась з мови загальнонародної, якою говорили буржуа і ремісники, місто і село. Такий же процес роздвоєння відбувся колись у латинській мові, що під час другої Пунічної війни розколомалася на мову аристократичну — *sermo nobilis* і мову плебейську — *sermo plebeius*.

Звичаї і побут вищого суспільства XVII в. повинні були значно обмежити кількість слів у штучній мові, названій Мерсьє *монархічною*, але яку вірніше було б назвати *аристократичною*. Не маючи ніякого ремесла і знаючи тільки військову справу, дворяни не мали ніякого бажання узнати вирази, властиві будьякій роботі. Тому в перших виданнях Словника Академії збільшувалась кількість термінів, що відносились до геральдики, і майже зовсім виключалось терміни технічні, вживані ремісниками.

Це вилучення було одною з головних причин виступів Фюрет'єра проти Академії.

Нехай люди з більшою ерудицією простежать, як шляхом постійного добору і шліфування була створена мова вищого суспільства. І я настоюю на тому твердженні, важливість якого не може бути перебільшена, що тільки обточуванням мови народної була створена мова письменників епохи Людовіка XIV, «яка мала таке велике поширення у XVIII ст. і яка поділила свою славу з латиною, що з мовчазної згоди вивчається всіма народами, щоб мати можливість розуміти один одного»¹⁰.

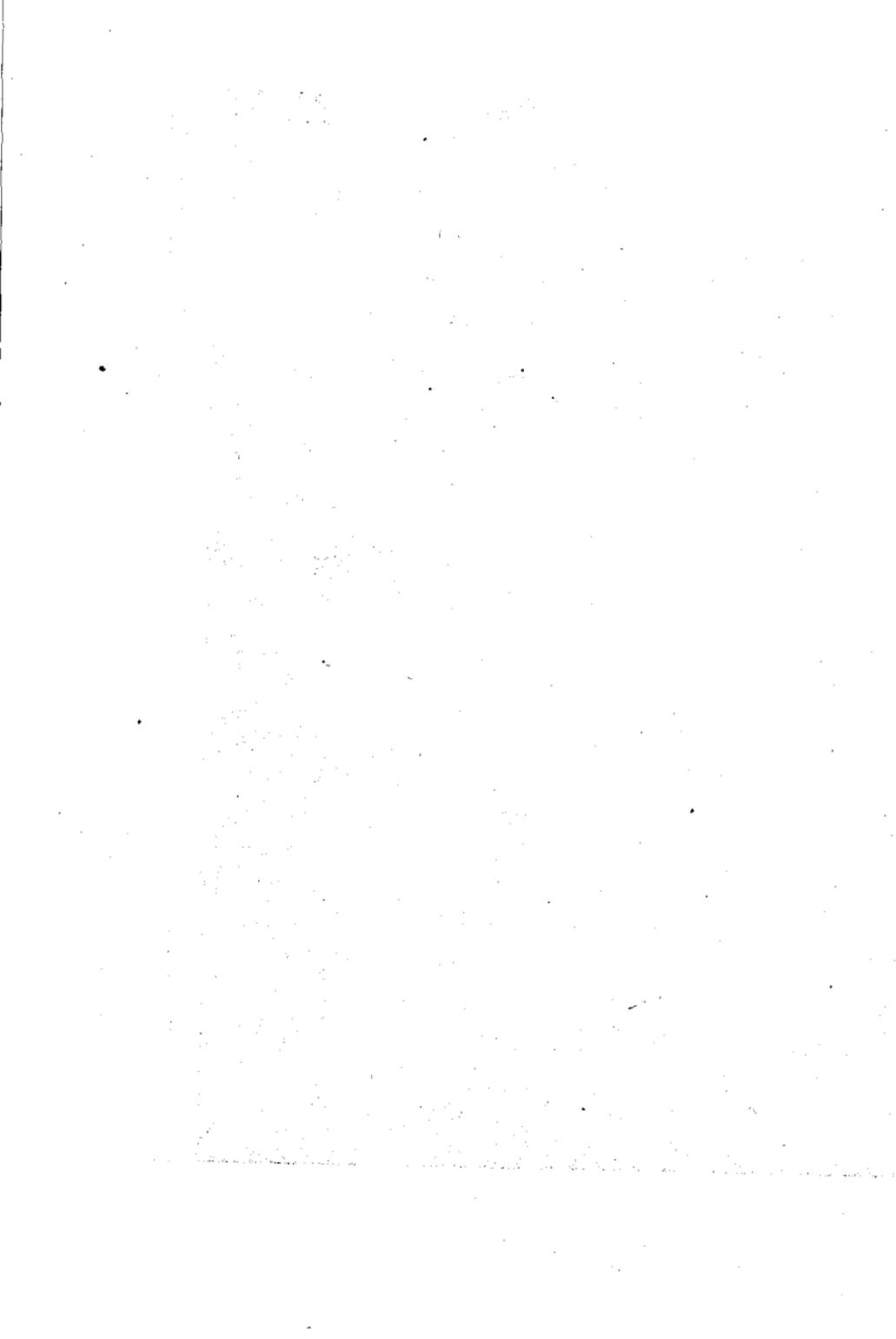
Ця велика честь дісталась аристократичній мові тільки тому, що в Європі Франція була єдиною великою країною, де дворянство, зосередившись навколо свого

ПОВСТАЛІ СЕЛЯНИ.

3 картини Смедовського

14250

феодалного владаря, створило значний двір і досягло витонченості і елегантності, якими захоплювалась і які наслідувала аристократія інших європейських держав. Романи д'Юрфе, які можна вважати за кодекс аристократичного доброго тону, читались навіть в глухих закутках Норвегії. Дворяни, більш воїни, ніж учені, не мали «дурної чванливості і зухвалості деяких вчених мужів, які вважали, що наша простонародна мова не пристосована для витонченої літератури і для науки»¹¹. Вони, не задумуючись, запозичали з неї ті слова, вирази і звороти, що були їм потрібні для щоденного вжитку, але перед тим відсіювали їх і пропускали в незначній кількості: тільки після ретельної оцінки, переоцінки, апробації і схвалення вони допускались у вище суспільство і в патронувану ним літературу. Письменників того часу, принаймні тих, що запобігали ласки вищого світу і були, за різким і вірним зауваженням одного критика, лише «приємними забавниками суспільства», це суспільство зобов'язувало відмовитися від сильної, але грубої мови д'Обіньє і Монлюка. Мову цю демонстративно не розуміли і нехтували нею заради нової аристократичної мови.

Дворяни, відірвані від своїх замків і зібрані в Парижі, прикладали всіх зусиль, щоб позбутися своїх провінціальних навичок і надбати світських манер. Обточування образної, могутньої і хаотичної мови, успадкованої від XV віку, йшло, отже, паралельно з пом'якшенням грубих звичаїв феодальних баронів і з витонченням їх смаків. Це шліфування феодальних звичаїв і мови відбувалось на початку XVII віку в цілому ряді асамблей, салонів, будуарів (*réduits et ruelles*), що розташувались від Сен-Жерменського передмістя до найвіддаленіших кінців Марє; їх з самозадоволенням перераховано в «Словнику світських жінок» Сомеза (*Grand Dictionnaire des Précieuses de Somaize*). Всі ці салони намагались наслідувати тон готеля Рамбульє — центра нової реформи.

Хоч дворянство знайшло в своїх рядах тих педагогів, що потребувало, хоч воно й дало ряд великих письменників (м - м де - Севінье, Лафает, Ларошфуко), воно, проте, щоб довершити своє виховне діло, ще приєднало до них — цього йому в дальшому вже не доводилось робити — цілий натовп буквоїдів і придирливих педантів, Вожела¹², Бальзака, Вуатюра, — яких Буало в своєму «Art poétique» ставить нарівні з Расіном і Мольєром, — Годо, Куафто, Шапелена, цього невдалого батька «Діви», отця Бугура, який збіднював мову, претендуючи на її збагачення, і ряд інших, які зазнали ще більшого забуття, — всі вони були членами недавно відкритої Академії і посилено підкреслювали свій намір «розгасконити» мову, інакше кажучи, позбавити її провінціальної свіжості. Якби Вольтер жив у той час, він, напевне, вступив би в це високовчене товариство жеманників, бо він вважав, що «для Корнеля було нещастям те, що він виховувався в провінції, чому у нього дуже часті огріхи в мові»¹³.

Але були все ж письменники, які не піддавались очисному впливові готеля Рамбульє і його прибічників, салонів і Академій, за що їх плямували епітетами «лібертенів», «вільнодумців», «брудних писак», «п'яномордих поетів». Маючи палкий темперамент, дух буйного гальського дотепу і блискучу філософську сміливість, вони продовжували користуватись неочищеною (нерозгасконеною) мовою і писати ходовим буржуазним стилем. Писали вони для мішаної публіки, що складалась з освічених буржуа і групи незалежних дворян, які не підкорялись встановленим правилам.

Історія видання Словника Академії дає нам можливість прослідкувати за еволюцією аристократичної мови. Перші академіки, які називали себе з наївним ентузіазмом «робітниками слова, що працюють для уславлення Франції» (наступники їх під час королювання Людовіка XIV намагались тільки «убезсмертити кожне слово і навіть

кожен склад, присвячений ушляхенню їх високого покровителя»), зазнали великих труднощів, коли треба було скласти словарний індекс мови. Насамперед їх спинила система класифікації слів. В першому виданні Словника Академії вони згруповані за родинами. Ця, закинута з того часу, система класифікації була знову застосована лікарем Фрейндом в його повному словнику латинської мови (*Gesamtwörterbuch der Lateinischen Sprache*). І до неї треба буде знову повернутись, коли буде потреба скласти методичний філологічний словник французької мови.

Академікам довелося перемогти і іншу, не менш серйозну, трудність: треба було відібрати слова, гідні посісти місце в Словнику. Після довгих суперечок вони вирішили допустити тільки вирази, освячені тим, що їх вживали відомі письменники, а до цих останніх вони відносили самих академіків; проте, двоє з них, що вмерли в той час, нікому не були відомі. В списку письменників, обраних для використання їх словарного матеріалу, були Аміо-Монтень, Депорт, Шаррон, королева Маргарита, Ронсар-Маро та ін. Але ж незабаром академіки помітили, що письменники ці, не вважаючи на виключне багатство своєї мови, не вживали величезної кількості слів і виразів, які були необхідні в повсякденному вжитку; тоді вони примушені були повернутися до щоденної мови і скласти вже не словник славетних письменників, які «стають нам чужі через декілька років», як говорить Пеллісон, а словник мови. Це перше видання було скоріше чорнеткою, ніж справжнім словником.

Коли в 1717 році треба було підготувати друге видання, академіки натикнулися на нові труднощі: панство, так само як і простолюди, створювало свій особливий жаргон — такі вирази, як, наприклад: *sabler le vin* (випити вино за один раз), *battant l'œil* (ранковий очіпок, що спускається на очі), *falbala* (шлярка на убранні), *fichu*

(нашийна косинка), gatafia (фруктова настоянка); чи треба було дати їм право існувати в Словнику? Після довгих вагань вони вирішили, що «оскільки слово увійшло в мову, воно набуло права на місце в Словнику; часто легше обійтися без самого предмета, ніж без слова, придуманого для його позначення, яким би дивним воно не здавалось»¹⁴. У Вольтера, аристократа до кінчика пера, не було подібних сумнівів: «Благородність мови порушують не нецарильності мови вищого суспільства, — твердить він, — а страсть письменників середньої вартості говорити про значні речі звичайною розмовною мовою»¹⁵.

В передмові до видання 1717 року академіки виклали правило, яким повинен був керуватися кожен лексикограф. «Нам здається, — говорять вони, — що між словами одної мови, так само як між громадянами одної республіки, існує свого роду рівність... Як полководець або суддя є не більш громадянин, ніж звичайний солдат або найнижчий ремісник, не вважаючи на різницю їх становищ, так і слова, що виявляють *справедливість* і *доблесть*, хоч вони і відповідають поняттям вищої доброчесності, не вищі і не більші в душі французької мови, ніж ті слова, що означають речі найнижчі і найганебніші». Без сумніву, через 100 років, в 1817 році, тобто через 28 років після Революції, — ці академіки не виступили б з подібними заявами; але, щоб не очорнити пам'ять Академії обвинуваченням у демагогічних теоріях в галузі лінгвістики, необхідно додати, що вона передбачала допустити в Словник зовсім не простонародні вирази, а лише «примхливі словотворення» людей з вищого суспільства, хоча б вони часом і відгнали шинком і домом рознусти. Дворяни епохи Рішельє і Мазаріні, які ще не цілком пристосувались до великосвітського способу життя, шукали непристойного товариства «лібертенів» і «п'яномордих поетів», щоб відпочити з ними від утомного

декоруму і нудот етикету і скинути з себе в шинку маску офіційної чопорності.

Але в той час, коли Словник приймав сумнівні вирази дворян, Лафонтен, що ретельно відвідував засідання Академії, не міг добитися внесення в нього слів добре відомих, які зустрічаються у Маро і Рабле.

Передмова до третього видання 1740 року свідчить про те, що становище дуже змінилось: благородна мова в небезпеці, її треба охороняти. Академія вже й гадки не має порівнювати слова з рівноправними громадянами Республіки; навпаки, вона заявляє, що «завжди вважала за потрібне обмежити зміст Словника повсякденною мовою, якою говорить суспільство і з якої користуються наші оратори і поети». Вона одверто викладає аристократичний погляд на мову, що за ним французька мова є не мова буржуа і ремісників, а тільки мова вищого суспільства і письменників, яким вона сприяє. Академія, яка уявляла собі, що «вона може розпоряджатися мовою так само, як цирюльник бородою» (Фюретьер), наближалась до ідеалу Боссюе, що мріяв «про постійну верховну раду, яка, спираючись на громадське (тобто двору) довір'я і похвалу всього суспільства, відкидала б недоречний слововжиток і згладжувала б неправильності мови». Тому і передмова до третього видання оголошувала: «через те, що люди добре виховані уникають виразів, підказаних гнівом, і ображаючих соромливістю, — такі слова виключено з Словника». І, не задовольнившись цим остракізмом, академіки вперше визначили слова, якими повинен користуватись стиль високий, поетичний, і ті, що їх призначено для низького стилю. У XVIII віці вважали, що мову треба зафіксувати, бо вона досягла своєї досконалості. Академія ж була зібранням жерців, які повинні були охороняти її культ.

Франція — єдина країна, в якій удалось встановити тиранічну цензуру Академії, але потреба в цьому була

і в інших країнах. Так, один ірландський письменник, сміливість думки і мови якого схвилювала б Боссює більше, ніж поява диявола,— Джонатан Свіфт, висловив дуже дивну в його устах думку про створення академії, яка охороняла б і фіксувала англійську мову, багато виразів з неї відкинула б, другі виправила, а треті відновила.

«Треба, щоб жодне слово, яке одержало санкцію цього суспільства, не могло згодом застаріти і зникнути»¹⁶. Друг Вольтера Фрідріх Великий склав німецьку граматику для того, щоб побудувати слова рідної мови так, як своїх чудово вимуштруваних солдатів і надати їм такої ж виправки.

В результаті впертої і безперервної праці граматистів готеля Рамбульє і Академії вдалось з мови народної, «хоч і народженої довільно, подібно травам, квітам і деревам, але так добре пристосованої нести тягар людських суджень»¹⁷,— відокремити другу мову, виправлену, очищену від простонародних зворотів, наївних виразів і «вульгарних» слів. Їх довгі і нудні суперечки про слова і навіть про частки слів можна було б висміяти як дитячі і пусті; а втім суперечки ці були навіяні серйозним і цілком свідомим захопленням, що запалювало цих творців аристократичної мови. Позбавлена свавільності індивідуальної фантазії і підкорена численним і точним граматицичним правилам, остаточно затвердившись, мова вищого суспільства поширювалась книжкою і втовкмачувалася шкільним навчанням. Не вважаючи на всю штучність, вона стала ніби рідною мовою панівного класу — аристократії. Вона так глибоко пройшла в життя версальських придвірних, що їм здавалось так само неможливим говорити простонародною мовою, як одягатися в темний і грубий одяг ремісників і буржуа, яких вони бачили з вікна карети, проскакуючи що є духу вулиці Парижа, щоб дібратись до Версальського палацу. У XVIII столітті центр суспільного життя переміщується з Версаля знову до Парижа; простонародна мова, існування якої

дворяни можливо помічали, але з якою вони не хотіли рахуватись, одержала можливість закріпитися: її слова і вирази проходять у благородну мову разом з фінансистами і багатими буржуа, що проходять у салони і родини аристократів, яким вони золотили збляклі герби. Дворяни безтурботно усміхались, дивлячись на цей бунт слів і на незграбні намагання цих вискочнів змалювати їх вишукані манери. Їх сліпа віра в незламність своїх прав і привілеїв була така сильна, що вони вважали свою соціальну першість непохитною; такою ж непохитною вони вважали і справу, розпочату в готелі Рамбульє і доведену до вищої досконалості письменниками епохи Людовіка XIV.

Але письменники, що оголосили себе охоронниками мови великої епохи, дивились на це інакше; їх побоювання, що мова споганиться від контакту з вульгарною мовою, їх скарги, злоба і напади на фамільярні і тривіальні вирази залишають далеко за собою всіма висміяні чудацтва *grécieuses*.

Послідовники вишуканого стилю XVII віку, до яких треба зарахувати і письменників Port-Royal'я і їх супротивників — езуїтів, що робили їм закид «в одноманітній важкості їхніх довжелезних періодів і застарілих виразів», були свого роду творцями мови — їх точна, чиста і відшліфована мова посідає почесне місце в історії французької літератури. Письменники ж XVIII віку були тільки доглядачами при вимираючому, життя якого вони намагались продовжити академічними постановами.

Було б зрозуміло, коли б на захист мови доби Людовіка XIV стали дворяни, — це була їх рідна мова, якою вони белькотали свої перші слова, за допомогою якої звикли думати і висловлювати свої почуття. Але вони про це не дбали: більш того, в революційний період аристократи перші своїми газетами і брошурами ввели в моду «ринковий» стиль. Навпаки, ті письменники, що були наспиговані

граматичними правилами і претензіями на високий стиль і що подібно вогнедишним драконам охороняли «королеву мов», навчилися цієї мови не з уст матері, але з книг, в школах, під вказівку вчителя. В Академії, де було більше дворян, ніж літераторів, останні підлягали керівництву перших у боротьбі за мову вищого суспільства; але дома, в повсякденному вжитку, вони говорили простонародною мовою, писали нею свої приватні листи, користуючись аристократичною мовою лише в елегіях, трагедіях і інших творах «in octavo». Так само, як педанти, про яких говорить дю-Беллей, «вони вважали, що добре писати можна тільки мовою незвичною, незрозумілою простому народові»¹⁸.

Дідро говорив: «Я не маю сумніву в тому, що у нас буде скоро, як у китайців, дві мови: одна мова розмовна, а друга — писемна». Це роздвоєння було настільки значне, що письменники повинні були постійно дбати про те, щоб через недбалість не допуститися простонародного виразу. Щоб в їх мову не закралась ані найменша помилка, навіть такі досвідчені майстри, як Вольтер, писали, маючи завжди під рукою словник і граматику.

Передмова до Словника Академії 1835 року, віддаючи належне Вольтеру, нагадує, що «він був бездоганим і чуйним стражем мови». Ось цього розумного і палкого бунтівника треба вивчити, щоб зрозуміти причуди ргесіеих XVIII стол.

«Справді, можна подумати, — викликає Мерсьє, — що у Франції почали писати лише з того часу, як Расін і Буало взяли за перо, що до них ні у кого не було ні правильних суджень, ні дотепності, ні стилю... Ну що ж, розумники, залишайтеся неуками і милуйтеся вашою блискучою і пустою мовою, складеною з французьких віршів і школярської прози!». Можна було припустити, що це тільки глузливий випад зухвалого і невірніваженого розуму, але ні — Мерсьє не перебільшив думок ргесіеих, він точно передав погляди пуристів. Подивімося, що говорить Вольтер, який

завжди вважався за супротивника всякого педантизму: «Мова XVI віку не була ні благородною, ні правильною. Уміння вести бесіди обернулося на вміння жартувати, і, збагачуючись виразами жартівливими і наївними, мова мала дуже мізерний запас виразів благородних і доброзвучних. Це було причиною невдачі серйозного стилю Маро і невміння Амію передати витонченість Плутарха без наївного спрощення. Французька мова набрала сили під пером Монтеня, але не досягла ще благородства і гармонійності. Вона стала величною і милозвучною тільки після створення французької Академії»¹⁹. В іншому місці він твердить, що «з того часу, як французи почали писати, вони не створили ні одної книжки в доброму стилі, аж до 1656 року, коли з'явилися «Провінціальні листи» (Паскаля)²⁰. Віктор Гюго в 1824 році був ще більш нетерпимим. «Буало поділяє з Расіном честь фіксування французької мови»,— говорить він у передмові до «Нових Од».

Але, якщо Вольтер і ргесієух знаходили стару мову застарілою, варварською і недоброзвучною, письменники епохи Людовіка XIV не могли втішитися після втрати її.

«Мені здається,—писав Фенелон у «Листі про красномовство», надісланому до Академії,— що, намагаючись очистити мову, її утіснили і збіднили... Доводиться пожалкувати про втрату тої старої мови, яку ми знаходимо у Маро і Амію і кардинала Д'Осса... В ній була якась своєрідна стислість, простота, сміливість і виразність». Навіть Расін скаржився, що за допомогою нової мови він не може дійти тої легкості, яку знаходять у Амію» (Передмова до «Мітрідата»). Дідро, що стояв окремо, нападав на «брехливе благородство, яке примусило нас вигнати з нашої мови так багато сильних і сміливих виразів. Впертою шліфовкою ми збіднили нашу мову; часто, маючи лише один термін для визначення якогось поняття, ми вважаємо за краще знебарвити це поняття, ніж визначити його словом «небла-

городний». Яка величезна втрата — всі ці слова, що їх ми з такою радістю зустрічаємо у Амію і Монтеня! Спочатку їх було викинуто з високого стилю через те, що ними користувався простий народ, потім їх викинув і народ, який кінець-кінцем наслідує великих людей, і незабаром вони стали зовсім невживані».

Вольтер заперечував йому: «Багато людей вважали, що французька мова збідніла з часів Амію; справді, у письменників того часу зустрічаються вирази, тепер невживані; але здебільшого це — вирази фамільярні, які були замінені рівнозначними; зате мова збагатилася словами благородними і енергійними».

Расін, до того, як став об'єктом нападів романтиків, був страховищем для готеля Рамбульє: йому закидали те, що мова його недостатньо чиста, що він вживає «простонародних і міщанських виразів, користується низькими і вульгарними словами».

Через 100 років Вольтер повторює ці обвинувачення від свого імени. Щоб показати, наскільки його критика була дріб'язкова і причеплива, нижче наводяться вірші Расіна, які Вольтер вважав грубими і міщанськими:

... de si belles mains
Semblent vous demander l'empire des humains.

«*Bérénice*», acte II, scène 2.

... такі прекрасні руки
ніби волюють від вас панування над світом.

«*Береніка*», акт II, сцена 2.

... Crois - tu, si je l'épouse
Qu'Andromaque en son cœur n'en sera point jalouse ?

«*Andromaque*», acte II, scène 5.

... гадаєш ти, як я одружуся з мею,
не буде ревнощів у серці Андромахи ?

«*Андромаха*», акт II, сцена 5.

Тu vois, c'en est fait, ils se vont épouser

«*Bajazet*», acte III, scène 3.

Тu бачиш — все сталося, — вони одружаться.

«*Баязет*», акт III, сцена 3.

Проте, якщо визнати вірші з Андрوماхи і Баязета середніми вартістю, то руки Береніки, які ніби вимагають слади, є верх вишуканості.

Але цей пуризм у своїй шаленості дійшов до того, що автор Кандіда наважився назвати «тривіальним, низьким і невартим Паскаля» простий і образний виклад таких великих думок:

«126. Приклад стриманості Олександра не зробив стільки людей невинними, скільки приклад його п'янства створив людей розбещених. Ніхто не посоромиться не бути таким добродішним, як він»²¹.

«104. Це дивно. Хочуть, щоб я не віддавав пошану людині, пишно вбраній в парчу і супроводжуваній 7 — 8 лакеями. Та що ви! Вона накаже відстьобати мене батогами, якщо я їй не вклонюся. В шатах — її сила. Кінь у добрій упряжі ніколи не буде поводитись перед подібними собі так, як кінь»²².

М-м де-Сталь, певне, думає, що можна оновити літературу, не торкаючись мови. Вольтер же вважає їх так тісно пов'язаними, що будьяка зміна в одній з них повинна неминуче потягти за собою відповідні зміни в другій.

Оголосивши себе ревним стражем мови, він люто нападав на літературних новаторів, що виправдували свої спроби, посилаючись на Шекспіра.

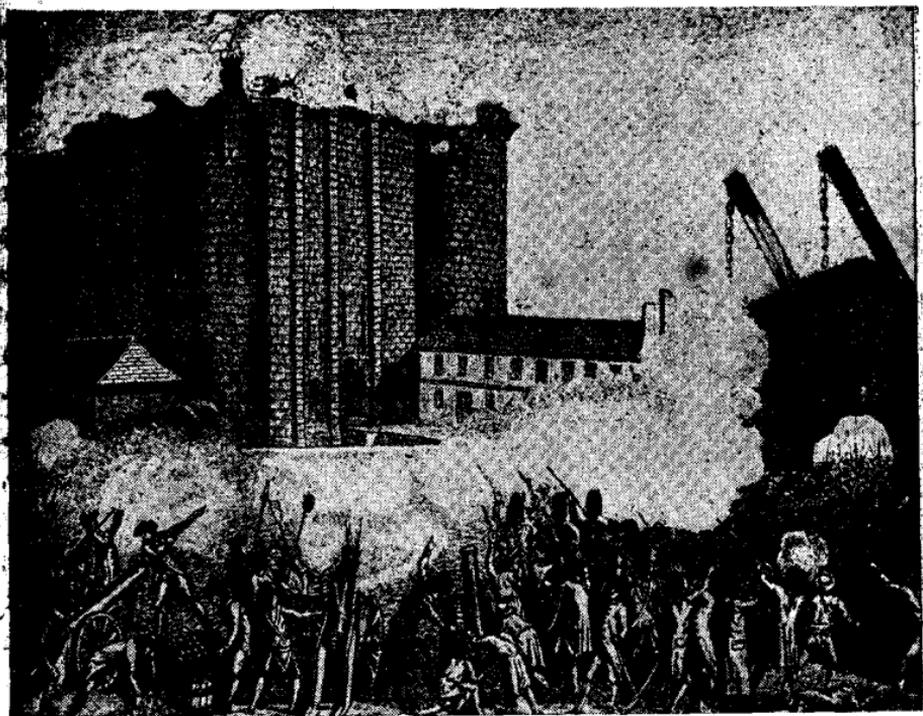
Кампанія, зрушена ним проти найбільшого драматичного генія, рівних якому людство не дало з часів Есхіла, заслуговує на те, щоб стати загальновідомою. Вона показує стан умів того часу, і її можна розглядати як

одну з перших сутічок в тій війні, що згодом розгорілась між класиками і романтиками за творів Расіна і Шекспіра.

Коли в 1776 році секретар королівського видавництва оголосив про видання першого французького перекладу Шекспіра, Фернейський патріарх, що знав це «страхіття» не з чуток, як його романтичні прихильники, а що читав і навіть обкрадував його, затурбувався за долю французької трагедії і мови. Письменники, що до того часу безпечно порушували встановлені правила, були дрібні і нікчемні; але цей варвар був досить сильним, щоб нанести небезпечний удар. Його треба було будьщо вигнати з французької літератури, подібно до того, як слова Монтеня, Де-ля-Ну (De la Noue) і Рабле були вигнані з мови. Вольтер, вкрай стурбований, із Швейцарії пише до Академії лист проти «Жілля» — Шекспіра і «П'єро» — Летурнера (його перекладача). Він думав зачепити їх, висміюючи їх імення.

Лист Вольтера був подією; 25 серпня було призначено публічне читання цього листа. Вольтер намагався надати цьому читанню можливо більшої урочистості і запросив на нього своїх друзів «як справжніх французів і охоронців доброго смаку»²³.

Він доручив д'Аламберу «переконати королеву і принцес стати на наш бік... Королева любить трагедійний театр, вона зуміє відрізнити добрий смак від дурного, як коли б «вона була вигодована медом і маслом» («Ісає», VII, 15), «вона буде опорою доброму смакові». Читання славетного листа було покладено на д'Аламбера. Вольтер закидає його порадами, як читати скабресні місця Шекспіра і як пом'якшувати їх, якщо вони будуть «занадто шокірувати слухачів». Найсмішніше з цього буде полягати в протиставленні чарівних уривків з Корнеля і Расіна і непристойних слів (b..., f...— Вольтер наводить їх цілком)

ВЗЯТТЯ БАСТІЛІ
(З старовинної гравюри)

і кабацьких виразів, які божественний Шекспір постійно вкладає в уста своїх героїв і героїнь. «В Луврі не можна вимовити того, що Шекспір з такою легкістю вимовляв перед королевою Єлизаветою»²⁴. Ми бачимо, що в приватному листуванні Вольтер не стримувався в виразах; та і в своїх романах і оповіданнях він дозволяв собі великі вільності в поводженні з благородною мовою і добрим смаком. Д'Аламбер відповідав йому: «Один з двох, Шекспір або Расін, повинен пасти на полі бою. На нещастя, серед письменників є багато відступників і невірних друзів; але відступники будуть схоплені і повішені. Досадно тільки те, що плем'я цих шибеників ні на що не здатне: занадто сухі вони і худі»²⁵.

Справді, письменники, що перед Революцією протестували проти трагедій і Словника Академії, були невдахами, яким не веміхались ні щастя, ні слава.

В своєму листі до Академії Вольтер не пропустив нагоди обвинуватити Шекспіра за промову п'яного воротаря про збуджуючі і послаблюючі чуттєвість і сечогінні напої; справді, в цьому уривку було чим образити соромливість суспільства того віку. Расін у своєму шедеврї «Позиваки» (*Les plaideurs*) насмілився припустити одне з сліведь цього воротаря з «Макбета»; але тут цей гріх був прости- мий, бо мова йшла лише про щеня. Тільки повертаючись до Скаррона і Рабле, можна знайти подібну вільність мови, на яку не відважились навіть сучасні натуралісти. Тому можна пробачити Вольтеру, коли він закриває лице своє і кличе «на гвалт». Тут, як і в багатьох інших забавних місцях, Шекспір справді переступає те, що може стерпіти аристократичний і буржуазний смак.

Але Вольтер обурювався не тільки словами п'яниці, але й такою відповіддю вартового: «Я не чув навіть миша- чого топоту» («Гамлет», акт I, сцена I). «Авжеж, добро- дію,— продовжує верховний суддя літератури, звертаючись до нещасного «П'єро» Летуернера,— так може вислови- тися солдат у своїй казармі, але не на сцені перед вибра- ними особами нації, які говорять благородною мовою і присутність яких вимагає того ж. Те, що солдат називає мишу мишею—це ще с'як-так, але цілком нестерпно, щоб Генріх V Англійський говорив з Катериною, донькою Карла VI, короля французького, таким чином: «Якщо ти хочеш, моя Като, щоб я писав тобі вірші або танцював,— я загину, тому що для складання віршів я не знайду ні слів, ні розміру, а танцювати ритмічно я не в силах...», або щоб Гамлет, згадуючи про весілля своєї матері через місяць після смерті його батька, вигукував: «Нікчемність, ось справжнє ім'я жінки. Як, не почекавши навіть одного

місяця! Вона ж ще не зносила черевиків, в яких йшла за труною мого батька! О, небо! Нерозумний звір і той сумував би довше» («Гамлет», акт I, сцена II). Примусити королів і королев говорити мовою звичайних смертних — це значило перебільшити те, що батько «Діви» міг стерпіти на сцені. М-м Дю-Деффан після однієї з трагедій Вольтера сказала: «Він виправляється у всіх жанрах, навіть у нудному». Лист до Академії перевищує все останнє: він, цей маститий письменник, доходить до смішного в такому звертанні: «Судіть же тепер, придвірні всієї Європи, академіки всіх країн, освічені люди, всі, хто має добрий смак! Я осмілююсь на більше, я закликаю в судді Королеву Французьку і принцес,— доньки героїв, вони повинні знати, як герої висловлюються»²⁶. Доньки Людовіка XV знали, як розмовляв їх батько з своїми коханками. Автор Генріади забув, що Беарнець, який жив в один час з персонажами, виведеними Шекспіром на сцену, вів такі ж і навіть більш сороміцькі розмови, що могли б обурити принцес ще сильніш.

Але не тільки мова трагедії непокоїла Вольтера; він хотів охоронити від вдирання грубих слів і протонародних висловів не тільки цю мову, але й мову науки, газет і навіть розмовну. В цілковитому розпачі він говорить: «В нових книжках з філософії ви можете прочитати, що не треба faire en pure perte les frais de penser (без всякої вигоди вдаватись у міркування), що les éclipses sont en droit d'effrayer le peuple (затемнення має право лякати народ), що зовнішність Епікура була à l'unisson de son âme (співзвучна з його душею) і тисячу подібних виразів, вартих служниці з «Манерниць». В газетах ви прочитаєте: «on a appris que la flotte aurait mis à la voile le 7 mars et qu'elle aurait doublée des Sorlingues» (дізналися, що 7 березня флот розгорнув паруси і обігнув Сорлінгські острови)²⁷.

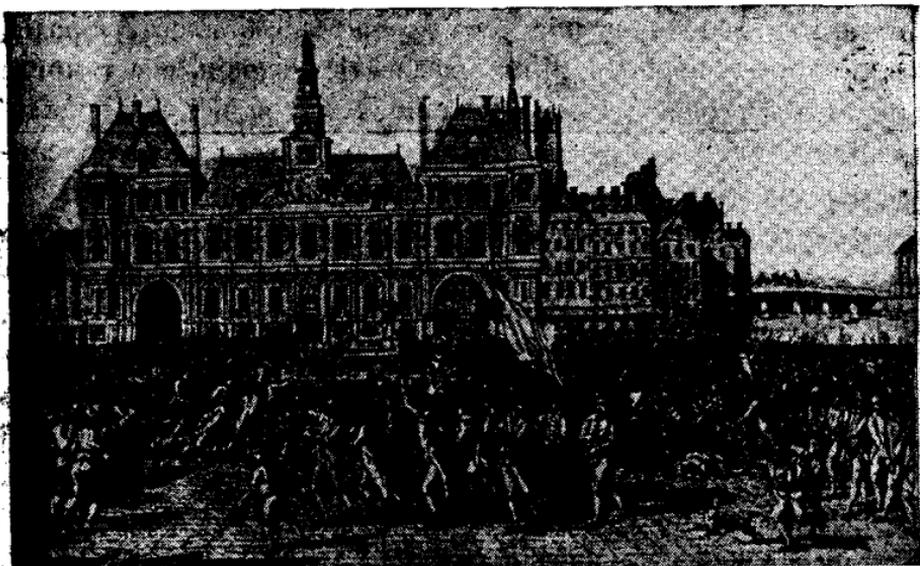
Всі ніби змовилися зруйнувати цю хоч скількинебудь поширену мову. Торгівці вводять в розмовну мову вирази, принесені зза прилавків, і говорять, що Англія «озброює флот, в протилежність чому Франція обладнує свої кораблі» (*arme une flotte, mais que par contre la France équipe ses vaisseaux*).

В цій останній скарзі дано зразок мови, який гресієих XVIII ст. забороняли: вони виганяли вислови і вирази, народжені в крамниці або в майстерні.

Бідний Вольтер! Його побоювання не були перебільшені: народна мова, яку письменникам великої епохи, що користувалися виключно мовою, штучно створеною в готелі Рамбульє, вдалося лише відтиснути на другий план, знову прорвалася назовні. Він скаржитья, що знову почали писати «трагедії стилем Аллоброгів, соледизми, варваризми, смішний і велетний стиль з деякого часу не відчувається нами, тому що таємні чари народної мови і дурне захоплення ними створюють свого роду сп'явіння, яке призводить до нестями».

Він передбачав, що в найближчому майбутньому добрий смак і мова загинуть через ці грубі варварські твори. «Таке нещастя приходить звичайно після епохи розквіту. Художники, боячись бути наслідувачами, шукають сторонніх шляхів і віддаляються від тої справжньої природності, яку мали їх попередники, а охоча до новизни публіка біжить за ними... Смак гине, з усіх сторін з'являються новини, які швидко заступають одна одну. Добрий смак — це скарб, що його декілька високих умів зберігають далеко від юрби»²⁸.

Ціла фаланга письменників підтримувала Вольтера проти літературних «варварів і вандалів», які руйнували створення двосотлітньої аристократичної культури, проте, навіть і в їх власному таборі були еретики, які повставали проти догматів святішої Академії; вони закидали їй бід-

*ПІСЛЯ ВЗЯТТЯ БАСТІЛІЇ. РОЗЛЮТОВАНА МАСА З ГОЛОВАМИ
ДЕЛОНЕ І ФЛЕССЕЛЯ ПЕРЕД БУДИНКОМ РАТУШІ*

(З старовинної гравюри)

ність мови, навіть більше: сам Вольтер в молоді роки називав цю мову «гордою жебрачкою, якій доводиться подавати милостиню силоміць». Особливо скаржились вчені на той опір, який їм доводилось перемагати, щоб ввести в мову нові наукові терміни, бо нові знання вимагали нових слів, але «людям, які за своїм станом і походженням мали б бути керівниками, бракує теоретичних знань і досвіду. Якби ці люди були більш освічені, наша мова збагатилась би тисячами точних і образних виразів, яких їй бракує і яких так дуже потребують вчені»²⁹.

Який фетишизм щодо встановленої мови! Вчені не сміють вживати наукового виразу, якщо він не ухвалений науками з вищого суспільства!

«Визнаймо, — продовжує автор статті, — що мова французької аристократії є лише кволе і любе белькотання;

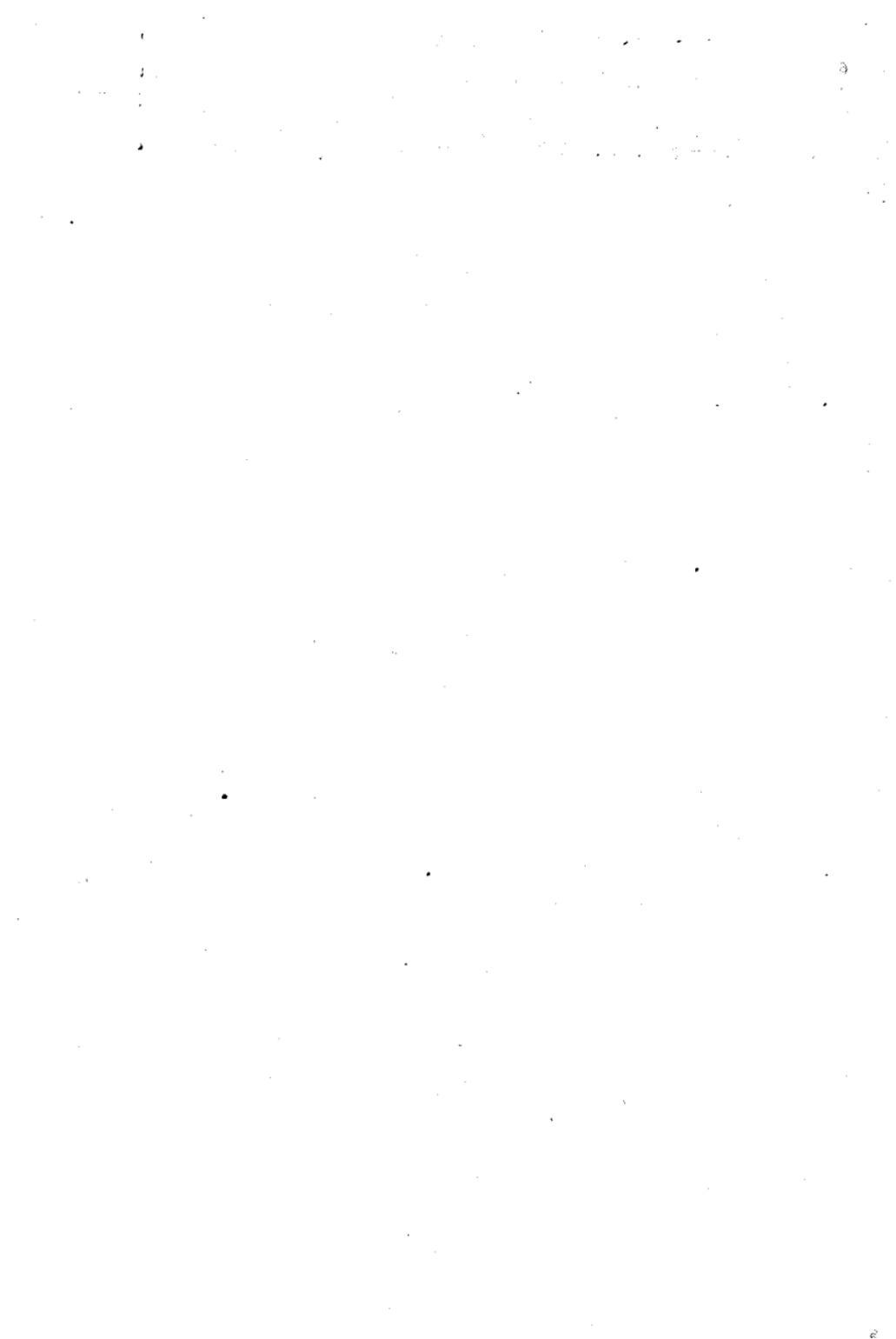
одверто говорячи, наша мова не має ні сміливості образів, ні пишності періодів, ні тої жвавості висловів, яка б могла передати чудесне; вона не епічна... З якоїсь фальшивої делікатності французька мова не наважиться назвати величезну кількість дуже важливих речей».

В другій половині XVIII століття потреба оновлення мови стала відчуватися так само сильно, як необхідність змінити соціальні і політичні форми. І ми в праві спитати, чому ж Вольтер і енциклопедисти, що були теоретичними виразниками цієї всезагальної потреби, історичною місією яких було підготувати розуми людей до здійснення цієї революції,— чому вони так благоговіли перед звичаями і правилами аристократичної мови?

Енциклопедисти писали не для народу, а для більш освіченої інтелігентної частини буржуазії, яка, прагнучи знищити привілеї дворянства, намагалась в той же час перейняти його манери. Філософи, яких часто допускали, як рівних собі, в аристократичні салони, намагалися схилити дворян до реформаторських ідей. «Ім треба було, — зауважує м-м де-Сталь, — привчити їх, як привчають дітей, гратись тим, чого вони бояться». Тому вони не могли прийняти іншої мови, крім мови дворянства; більш того, вони повинні були прибільшено охороняти її чистоту, щоб не стати під вогонь дешевого критиканства. Вони були насамперед полемістами. Нещадною критикою вони повинні були зруйнувати ці традиційні погляди і поняття, що підтримували старий лад (*ancien régime*). Вони не гаять часу на реформу мови; вони намагаються зробити її жвавішою і гострішою, але ніби бояться вводити слова і вислови, що своєю новизною могли б відвернути увагу або затемнити зміст їх нападів. Ще з часів Декарта постійною їх турботою було мати в своєму розпорядженні точну і ясну мову, що вражала б супротивника, як шпага.

Але незалежно від енциклопедистів в мові велась не-

видима робота; результати її почали помічатись за багато років до Революції; далі ми побачимо, як ця прихована до того робота, прорвавшись назовні, протягом лише декількох років — з 1789 по 1794 — ніби чудом оновила мову.

МОВА ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

В XVIII стол. мова змінюється: вона втрачає свій аристократичний лиск і набуває демократичних звичок буржуазії. Багато з письменників, не вважаючи на обурення Академії, почали вільно запозичати слова і вирази з мови крамарів і вулиці. Ця еволюція відбулася б поступінно, якщо Революція не прискорила б її ходи, захоплюючи її далеко за межу, яку вона не перейшла б, коли б її не примусило тодішнє становище.

Змінення мови ішло пліч - о - пліч з еволюцією буржуазії. Щоб знайти причину цього лінгвістичного явища, необхідно усвідомити і зрозуміти явища соціальні і політичні, що породили його.

Буржуазія XVIII віку була багата, освічена і потай впливала на хід суспільних подій. З дворянством вона боролася вже не за незалежність громад, як у середні віки, а за те, щоб розподілити з ним політичну владу і провести необхідні для свого розвитку реформи в галузі власності, законодавства і фінансів. Мірабо і люди, що мали на нього вплив, належали до видатних умів того героїчного часу; вони ясно уявляли собі мету, якої треба було досягти: вони намагались не зруйнувати монархію, а надати їй конституційної форми, яка дала могутність і бла-

годенство Англії і яка була предметом захоплення енциклопедистів і фізіократів. І справді, після кривавих боїв Революції, рух кінєдь-кінєдем завершився конституційною монархією. З 1815 року розвивається той самий парламентаризм під різними політичними назвами.

Політичні і економічні реформи не були спрямовані до знищення дворянства як керуючого класу, а хотіли висунути поруч з ним новий клас, сильний багатством і знаннями. Дворяни ніяк не могли зрозуміти, що ці необхідні реформи, хоч вони були і образливі для їх самолюбства і урізували дещо з їх привілеїв, мали значно збільшити цінність їх земель. Після того, як 4 серпня дворяни, в пориві ентузіазму, дали захопити себе, нездатні керувати розвитком буржуазії,— вони замість того, щоб надати цьому розвиткові нормальної і правильної течії, захотіли зупинити його. Але буржуазія була занадто сильна, щоб, раз повставши, не повалити всі перешкоди. Це було настільки необхідне для її існування, що вона ні перед чим не спинялася: криваві розправи і масові експропріації, закони про максимум цін,— одно слово,— всі ці виняткові заходи Революції, глибоко чужі духу буржуазії, також обурили б вождів Революції, як обурювали вони Тена, коли б не примусили вдатися до них обставини, незалежні від людської волі.

Щоб взяти верх над аристократією і монархічним урядом, підтриманим урядом всіх європейських монархічних країн, буржуазія повинна була підняти народні маси, але втягати їх в рух вона не хотіла. Письменники і філософи, що теоретично підготували Революцію, за небагатьма винятками були дуже мало стурбовані долею робітників: вони звертались тільки до дворянства і буржуазії. «Вольтер хотів, щоб освіта була хорошого тону і щоб філософія відповідала сучасному смаку»,— говорить м-м де-Сталь. Але приведені в рух народні маси з свого боку вимагали ре-

форм і хотіли втілити в життя високопарні слова буржуазії. Замість того, щоб задовольнитися громадською рівністю перед законом, вони вимагали і рівності економічної в розподілі засобів до існування. Лише на короткий строк могли вони здійснити в Парижі свої комуністичні прагнення, влаштувати братерські трапези і обговорювати проекти аграрних реформ і громадської власності. Але цей народний рух, збуджений буржуазною Революцією, який передчасно розвинувся в боях буржуазії з дворянством, повинен був упасти.

Доки буржуазія боролась з аристократією, вона повинна була поступитись перед вимогами народу; їй довелось взяти участь в його боях і погодитись на реформи, які були противні її духу і які вона скасувала, коли становище її зміцнилось. Реакційний рух почався при Робесп'єрі і продовжувався, все збільшуючись, за часів Директорії. Конституцію 1793 р., що дарувала загальне виборче право, можна вважати кульмінаційною точкою революційного руху. Прийнята 23 червня, вона, перш ніж могла бути здійснена в житті, була анульована і замінена конституцією III (1795) року.

Ці прогресивні і регресивні політичні хитання відбилися також у релігії, мистецтві, звичаях і мові. Атеїзм, піднесений спочатку до релігії, почали вважати за злочин; бог, скасований декретом, був відновлений у своїх правах, і католицизм, після Верховної істоти Робесп'єра, знову став національною релігією. Сенсуалістична філософія XVIII віку, що попередила початок Революції, царила в Паризькій Комуні. Робесп'єр ставився до неї недовірливо, її обвинуватили в «жорстокостях і злочинах 1793 року», і в епоху Директорії вона була замінена філософією гармонії Азаїса (Azaïs), потім філософією здорового розуму, занесеною Роє - Коларом (Royer Collard) з Шотландії, і кінець - кінцем — квітчастим еkleктизмом Кузена (Cousin). Давід, його учні і прибічники, що закинули «Куріаціїв» і «Психей» за-

ради реалістичного зображення вуличних драм і сучінок республіканських солдатів, повернулись при Директорії до своїх попередніх захоплень, до римлян і сабіянок. Вплив подвійного політичного струсу відбився і на одязі, і на меблі, і на самих традиційних соціальних звичках: по республіканському календарю рік починався 22 вересня, і день 1 січня було взято під підозру, — було заборонено святкувати його як день нового року. Говорять, що в цей день розкривали листи на пошті, щоб подивитись, чи немає в них новорічних вітань.

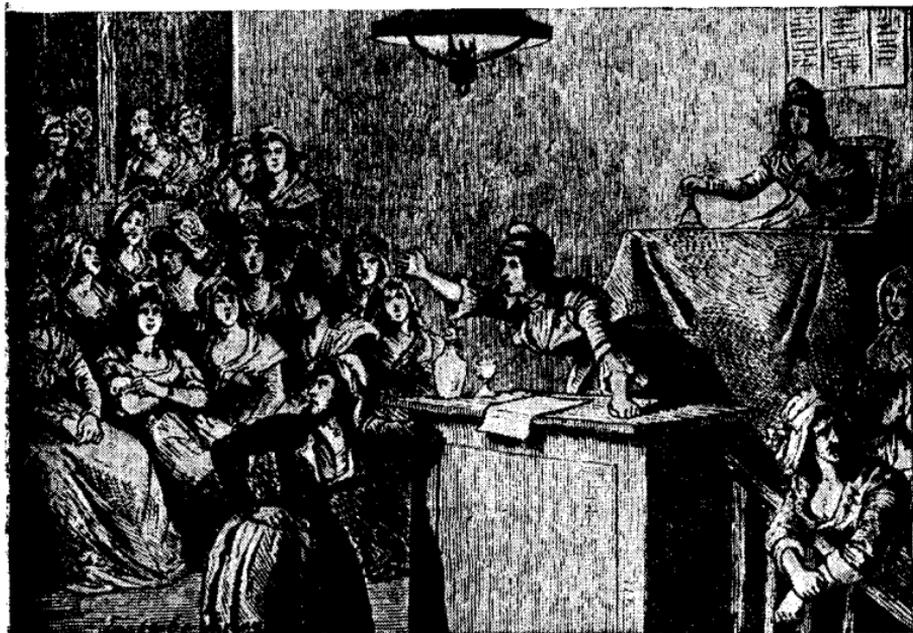
Святкування нового року було відновлено в часи Директорії в V (1797) році.

Не уникла загальної участі і література, єдино можлива в ці смутні часи, тобто література газет і памфлетів, політичні диспути в клубах і парламентських засіданнях.

З самого початку Революції мова XVIII віку була відкинута, від неї безпосередньо перейшли до демагогічного стилю. В часи Директорії ті непристойні слова (b...et, b...), які «Père Duchêne ressuscité» думав знову повернути до життя, були вигнані урядовим наказом «як явні докази анархічних тенденцій 1793 року, що їх необхідно знищити в зародку».

Дворяни відіграли в революції мови ту ж роль, яку вони виконали й у філософському русі: своєю пристрасною до найрискованіших парадоксів, що були для них лише розумовими ласощами, вони сприяли поваленню своєї могутності. Емігранти, які шукали при дворах Німеччини, Італії і Савої порятунку від революційних вироків, були так розбещені опозиційною критикою філософів, що їх вважали за революціонерів і навіть часто через це прирікали на вигнання.

Представники дворянства вражали своїм філософським образом думок доти, доки вважали, що це їх ні до чого не зобов'язує. 4 серпня вони вирішили, що можуть пожертву-

ЖІНОЧИЙ ПОЛІТИЧНИЙ КЛУБ
(За Ламартіном)

вати своїми привілеями і навіть відмовитися від своїх дворянських титулів, присвоївши собі імена різночинців, нічим не змінюючи при цьому свого становища,—так впевнені вони були в своїй перевазі і в тому, що від буржуазного вброду, в якому вони відрізняли лише постачальників і похлібців, їх відокремлює величезна віддаль.

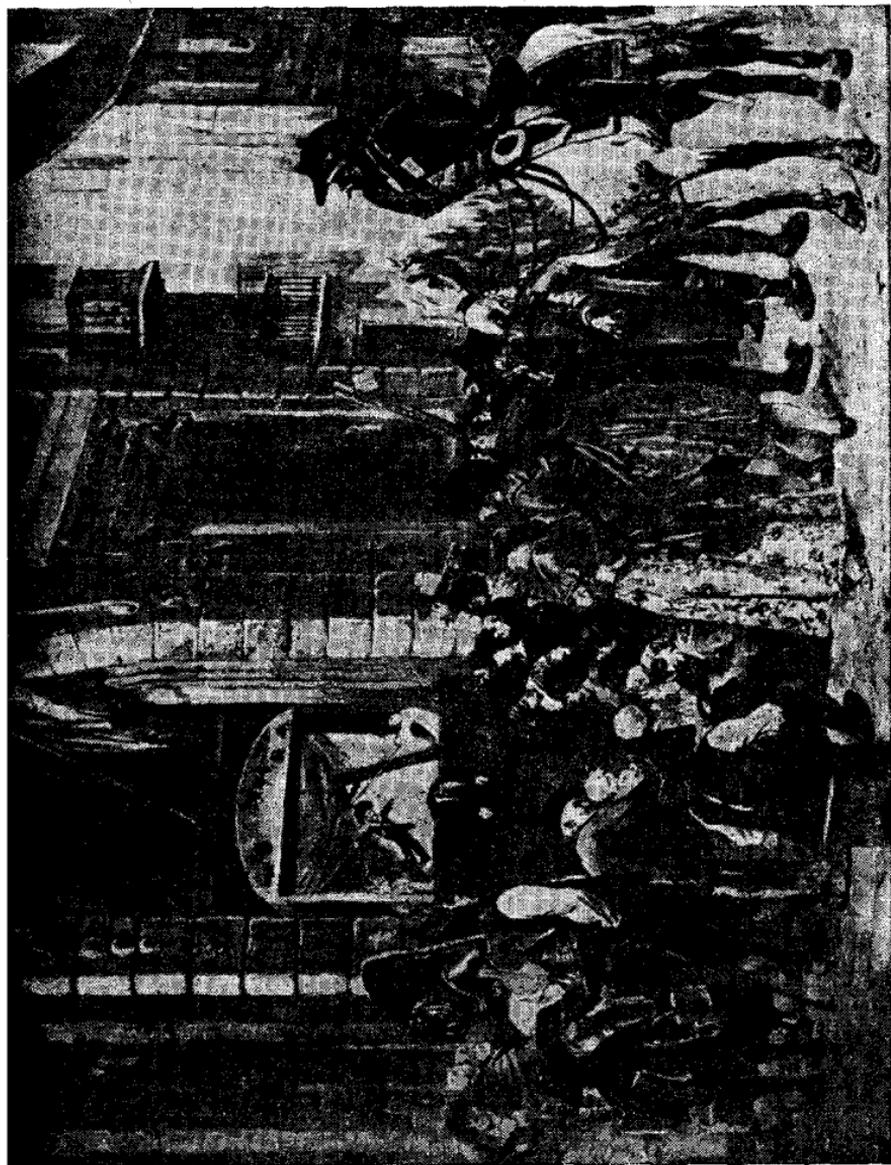
Дворяни довели літературну революцію до крайності. Це відзначають Е. і Ж. де-Гонкур у своїй «Історії французького суспільства під час Революції і Директорії», яка багата на оригінальні дослідження, але, на жаль, частково втратила цінність через штучність стилю.

Перший номер «Journal des Halles» (Ринкової газети), що мала епіграф: «Де є примусовість, там немає веселості», починався фразою: «J'entends gueuler à nos oreilles des papiers»⁸⁰ (Я чую, як ревуть над вухом газети).

Такою ж мовою пише і «Chronique scandaleuse» (Скандальна хроніка), «Journal de la Cour et de la Ville» (Придвірна і міська газета), «Journal à deux liards» (Двокопійчана газета). У всіх цих газетах аристократи є попередниками революціонерів в галузі вульгарного стилю і ще до «дюшенців» користуються в полеміці мовою вулиці. Дворянство і його оборонці нібито передчували ту незвичайну могутність, яку судилося завоювати народній пресі, що тоді тільки по народилася. «Пером були скинуті в bagno дворянські султани, — говорить Лемер (Lemaire), — пером примусили пані Бастілію плясати гавот, пером повалили трони тиранів, перевернули весь світ і зрушили народ на шлях до волі»³¹.

Аристократія почувала необхідність притягти на свій бік народ і використати його як таран для нападу на буржуазію. Щоб завоювати його, вона, не соромлячись, змінила придвірну мову на жаргон риночних перекупок, які «бідували на каторжній роботі, бились як риба об лід, терпіли всякі злидні і вимагали, щоб все ж таки їх не вважали лише нулями при одиницях» (Збірник скарг і нарікань ринкових і базарних дам Парижа, складений у великому залі Поршерон, серпень 1789 року)³².

Дворянство додержувало своєї традиційної політики: в чварних війнах, що залили кров'ю середньовічні міста, воно часто ставало на сторону дрібного люду, ремісників проти цехових майстрів і міської влади, — на бік popolo minuto проти popolo grosso, як виразно говорили флорентійці часів Савонаролли. В наш (XIX) вік англійська аристократія, щоб оберекти себе від замахів буржуазії і протидіяти агітації anti - corn - low - League, намагалася привернути на свій бік пролетаріат промислових міст, проводячи, всупереч таким лібералам, як Кобден (Cobden) і Брайт (Bright), закони, що регламентують тривалість робочого дня.

3 картини Ж. Кена

НАРОДНИЙ ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР У ДНІ РЕВОЛЮЦІЇ

Літературна революція, розпочата аристократами, відразу набула широкого розмаху. Газети, памфлети, листки сипалися градом. Будучи спочатку лише політичною зброєю, вони скоро стали засобом наживи. «Невелика заслуга бути патріотом,— говорив Сен-Жюст одному книговидавцеві,— коли кожний памфлет приносить вам тисячі франків». Щоб оволодіти читачем, треба було частувати його ринковим стилем, щоб привабити покупця, вдавались до сенсаційних заголовків: екстравагантних, гротескних, простонародних, непристойних, страхітних. Ось декілька прикладів: «La bouche de fer» (Залізна паща) абата Фуше, якого «Anti-jacobinus» охрестив «єпископом з гніву господнього», «Les oeufs de Pâques, oeufs frais de Besançon» (Свіжі пасхальні яйця з Безансона), «Le Rocambol des journaux ou Histoire aristo-sarucino-comique de la Révolution» (Рокамболь або аристо-капуцино-комічна історія Революції), «Lettres b... patriotiques du père Duchêne» (Роз... патріотичні листи папаші Дюшена) з епіграфом: «Купіть це за два су, і ви посмієтесь на чотири» і «Lettres b. patriotiques de la mère Duchêne» (Роз... патріотичні листи мамаші Дюшен), «Le plumpudding, ou Récréation des écuvers du roi» (Плумпуддинг, або забави королівських конюших), «Je m'en f...» (На... мені на це) з епіграфом: «Liberté, libertas, f...», в 5 номері він змінює заголовок і зветься: «Jean Bart, ou suite de je m'en f...» (Жан Барт, або продовження на... мені на це), «Journal de la Rapée, ou «Ça ira, ça ira» (Журнал набережної Рапе, або «Піде»), який починається так: «Comme je ne nous estimons pas tant seulement f...» (Бо ми вважаємо себе не більше, ніж...), «Le tailleur-patriote ou les habits de Jean F...» (Швець-патріот або одяг Жанна-Блудника), «A deux liards mon journal» (Дві копійки моя газета), «Le Journal de l'autre monde, ou conversation vraiment fraternelle du diable avec Saint Pierre» (Газета з того світу, або

справді братерська бесіда чорта з святим Петром), на обкладинці якої зображалось шийний отвір гільйотини, оточений гірляндою одрізаних голів з написом: «Картини з природничої історії диявола: до відома інтриганів».

Цілі загони газетярів — їх звали тоді оповісниками (proclamateurs) — викрикували ці назви і іноді навіть зображали на перехрестках події або сенсаційну новину, описану в листку, який вони продавали.

Сотні памфлетів і брошур заманювали покупця такими кричущими заголовками: «Si je me trompe qu'on me pend» (Нехай мене повісять, якщо я помиляюсь), «Prenez votre petit verre» (Випийте чарочку), «Le parchemin en culotte» (Грамота в штанах), «Bon Dieu! qu'il sont donc bêtes, ces Français» (О боже! які ж дурні французи), «Les demoiselles du Palais-Royal aux États Généraux» (Панянки з Пале-Рояля в Генеральних Штатах), «La Mouche cantharide nationale contre le clergé» (Національна шпанська муха проти духівництва), «Lettres de Rabelais, vol-au-vent aux décrets de l'Assemblée, boudin à la Barnave, dindon à la Robespierre» (Листи Рабле, листковий пиріг з декретів установчих зборів, кров'яна ковбаса à la Барнав, індичка à la Робесп'єр), «Le dernier cri du monstre» (Останній крик страхіття), «La botte de foin, ou mort tragique du sieur Foulon» (Оберемок сіна, або трагічна смерть пана Фулона), «L'audience aux enfers de M. M. de Launay, Flesselles, Foulon et Savigni» (Аудієнція в пеклі панів Лоне, Флесселя, Фулона і Савіньї), «Le coup de grâce des aristocrates» (Останній удар аристократам); молитви за вмираючими і пахаїда, яка починається так: «Нехай Вельзевул скребе аристократів своїми кігтями».

«Adresse de remerciement de Monseigneur Belzebuhl pour l'envoi des traitres, le 14 et le 22 juillet» (Вдячний адрес його світлості Вельзевулу за довіз зрадників 14 і 22 липня).

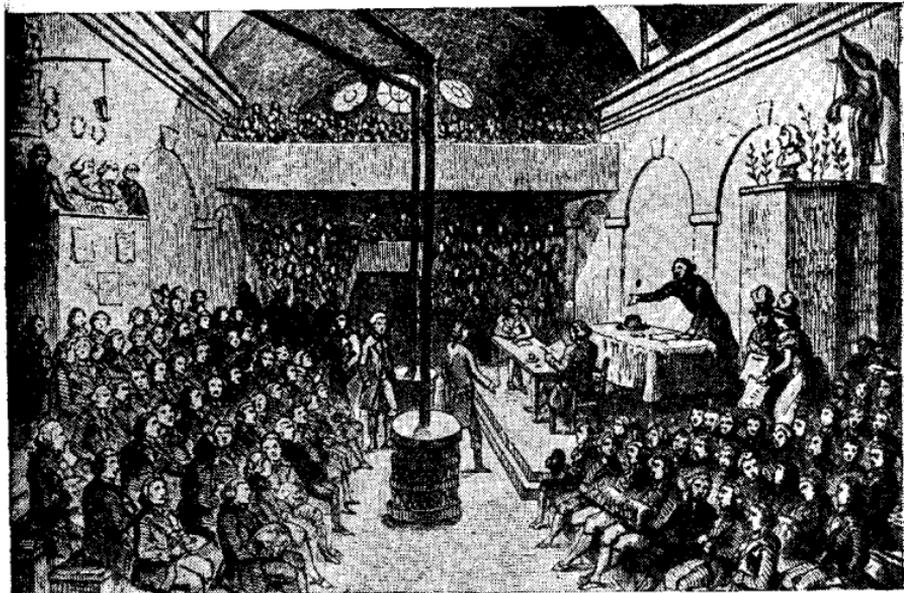
Запальна і різка мова цих газет і памфлетів народилася тільки зараз: слова, що кувалися для потреб моменту, жалили; фрази, повні нового красномовства, вражали противника, як удари дрюка. Брати Гонкур, утончені літератори і глибокі ерудити, у згаданих вище двох книгах не приховують своїх роялістських переконань, але вони не можуть не захоплюватися літературним талантом революційних письменників. «Вони відповідають аристократам вуличним стилем, мовою, підбраною в сточній канаві, якій вони надають гнучкості, не позбавляючи її сили, і яку вони роблять різноманітною і слухняною, не позбавляючи її яскравості, виразності і впевненості. Нехай вас не введе в оману побіжний погляд на ці газети, на ці неприємності (*ses b... et ses f...*), тому що вони є в них своєрідними розділовими знаками; переможіть огиду, і ви знайдете, крім цієї манери висловлюватися, спритну майстерність, уміння привернути народну масу і зробити приступними її розумінню принципи правління і абстрактні політичні доктрини. Ви знайдете там виразну, соковиту, могутню мову в дусі Рабле, яка підкріплюється жартом або лайкою, завжди доречно, — виключну рухомість розуму, стислість, логічність і міцний простонародний здоровий глузд... Прийде час, коли визнають розум, оригінальність і навіть, можливо, красномовство — єдине справжнє революційне красномовство — у папаші Дюшена, особливо у Гебера»³³.

Зброя, вжита спочатку аристократами, була вирвана у них з рук, спрямована проти них. Їх газети мали дуже обмежене поширення і часто повинні були припинити видання через брак читачів, в той час як «могутні *Vadé Révolution*»³⁴ заслужили нечувану популярність.

Не вважаючи на успіх папаші Дюшена і подібних йому письменників, не вважаючи на їх виключний вплив на хід подій, не можна забувати, що роялісти перші при-

красили свої газети «квітами плебейського красномовства». Комісія при Національному Інституті поспішила забути цей факт у своїй доповіді при продовженні Словника французької мови (рік IX). «Під час Революції, — говориться там, — перебільшення понять породило перебільшення виразів; красномовством вважали незвичайні сполучення несумісних слів; люди цілком неосвічені або дуже мало освічені вважали, що вони закликані бути ораторами, поетами, письменниками; вони хотіли привернути до себе увагу, а через те, що вони не зуміли зробити цього розумними засобами, які схвалив би добрий смак, то вони вдалися до зухвалої мови, яка саме відповідала їх поведінці. Вони створили варварські слова, штучні звороти мови і знайшли занадто багато наслідувачів, які пихатість приймали за велич, а дурні безрозсудства за вдалу сміливість». Інститут повторював напади, що синалися в той час з усіх боків на «незчисленних балакунів, які з'явилися під час Революції і принесли до нас з усіх кутків Франції свої провінціальні слова і вирази, що споганили тепер мову Расіна і Бюффона» («Décade philosophique», 30 Фруктідора X року). В ті часи ставились дуже презирливо до літераторів, що «вийшли з рядів цієї незчисленної юрби журналістів, народжених Революцією: молоді продавці, що залишилися без роботи, юні клірики, що втекли з семінарій, намагались продавати свою дотепність по два су за півсторінки, і їх наймали найрізноманітніші партії, починаючи з папаші Дюшена і кінчаючи «Двірським Вісником» — «Courrier de la Cour» (Bulletin de Paris, 7 Мессідора X року).

Зрозуміло, що боязкі письменники, які зістарілись подібно Лагарпу і Морелле в салонах при старому режимі, обурювалися з демагогічних промов революційних газет; вони занадто шокірували їх звички і академічну добровихованість. Але політичний діяч або історик, який розбирається в завданні, поставленому подіями перед всіма жур-

ЗАСІДАННЯ КЛУБУ ЯКОБІНЦІВ

(З старовинної гравюри)

налістами, який знає, що їм треба було опанувати увагу літературно-неписьменної юрби, розпалити її страсті і завоювати її сприяння для справи, задуманої ними, — має зрозуміти, що стиль їх відповідав обставинам, і може лише дивуватися, що знайшлося стільки талановитих письменників, які для придбання «мізерного визнання низів і покидьків суспільства» користувались цією мовою, що вважалась за стерту і застарілу. Аджеж революційний журналіст і памфлетист — не професор риторики, що прагне до непогрішності мови. Перш ніж думати про правила граматики і добрий стиль, він так само, як драматург, повинен турбуватися про те, щоб захопити юрбу, до якої він звертається: він полеміст і повинен підкоритися мові, смакам, звичкам і вказівкам своїх читачів.

Простонародна мова, наповнена соковитими лайками, якою буржуазія і дворянство користувались як маска-

радним костюмом, мала бути вигнана, як тільки бій був виграний. Першим кроком до очищення революційної мови було вигнання наказом уряду непотрібних слів «папаші Дюшена», про які говорилось вище. Почались голосні протести проти «введення або вживання нових виразів, існування яких нічим не виправдане і не потрібне . . . , проти новомодних зворотів, сполучаючих слова, що з здивуванням бачать себе поруч . . . Вони введені тільки завдяки цілковитому забуттю будьяких пристойностей, цілковитій суміші всіх соціальних відтінків, завдяки сатурналіям, що зробили бездарність епітетом всякої могутності, і завдяки необхідності принижуватись, щоб уникнути переслідувань» («Mercure de France», Термідор VIII року). Institut de France, що також, як раніш Академія, вважав себе цензором мови, претендував на честь бути верховною установою щодо чистки революційних слів. «Привести до ладу французьку мову — справа Інституту» — говориться у наведеній вище доповіді. «Декада» («La Décade») 20 Мессідора IX року оголошує, що комісія Інституту, якій доручено було Словник, присвятила своє перше засідання «розглядові слів, знову введених у мову за останні 10 — 12 років, з метою зберегти тільки ті, що визнані будуть необхідними, правильними і милозвучними, а також і ті, що стверджені довгим вживанням».

Гонитва за словами і виразами, що почалася тепер, була не невинною розвагою літераторів, а серйозною політичною справою; тепер турбувались про те, щоб витравити з мови, також як і з філософії, релігії і звичаїв, всякий слід Революції: вона переслідувала як кошмар тих, кого примушувала тремтіти раніше і хто хотів тепер втішатись життям. «Кожний раз, як хід наших думок приводить нас до міркування про людську долю, перед нами встає Революція, — говорить м-м де-Сталь, аналізуючи цей розумовий стан; — дарма намагаєшся перенестись

думкою на береги минулих часів; якщо в цих метафізичних країнах хоч одне слово розбудить якийнебудь спогад, душевні хвилювання охоплюють вас з усією силою. І думка не в силах бути вам підтримкою»³⁵.

Не задовольнившись визнанням лайок «папаші Дюшена», тепер почали переслідувати найпристойніші і найвразливіші слова. «Меркурій» («Mercure»), де писали Фонтан (Fontanes), Шатобріан і члени католицької партії, повстав проти таких слів, як nouveauté (новина), enrichisseur (збагачуючий себе), étroitesse (вузисть), hommes verveux (ентузіаста, натхненні люди), plume libérale (ліберальне перо). Він називав це «страхітним варваризмом» (1 Вандем'єра X року).

«Décade philosophique» дорікали за її назву і радили змінити її. Вона боязко відповідала (в ті часи небезпечно було вславитись революційним): «Якщо слово *décade* вживали під час Революції, то хіба за це його треба заборонити? Ми погоджуємося, що не можна слухати без огиди назви різних партій: це споганені слова, і ми хотіли б, щоб вони були забуті, якщо це можливо. Але слово «декада» не можна причислити до них. Воно означає тільки поділ місяця на десятиденні частини. Знищені були декади як дні відпочинку, але не декади як такі» (1 Термідора X року).

Серед цих катів мови виділяється Лагарп. Він написав брошуру, щоб висловити свою ненависть до звертання на «ти», яке було нав'язано йому в 1793 році, і книгу в сто з чимсь сторінок, щоб очистити французьку мову від революційного бруду. «Раніше,— говорить він,— бездарні писаки постачали всякого бажаного вітальними, любовними і лайливими листами, існували стилі за 10, 20 і 30 су: перший для простонароддя, що не вмів ні читати ні писати, другий — для тих, хто трошки вчився і того і другого, третій — для чепурунів з продавців. Цей останній був стилем квітча-

стим: за 30 су ви одержували і глибокодумність і красномовство. Ось точна ієрархія революційного красномовства: воно дало 5—6 письменників і стільки ж ораторів Гори, які піднесли до стилю в 30 су... Ці корифеї глибоко ненавидять своїх співбратів за 10 су. Бідолахи і не підозрівають, що настане день, коли між ними не будуть бачити ніякої різниці, як не бачать її зараз між нашими бездарними письменниками (*écrivains des charniers*)».

Покінчивши з письменниками, він береться за слова: «*Démocratiser*» (демократизувати), — виголошує він, — ось одне з слів, утворених Революцією. *Moraliser* — дієслово середнього стану, яке ніколи не означало «зробити моральним», але — «говорити про мораль, проповідувати мораль»; *démoraliser*, отже, повинне означати: «припинити говорити про мораль». *Fanatiser* (збуджувати фанатизм) — вираз не менш варварський, він суперечить всім правилам словотворення, як би ми сказали *authentiser*, *héroïser* замість «зробити автентичним», «зробити героїчним» і т. ін. Ні один прикметник, що закінчується на *que*, не може утворити дієслова на *-iser*»³⁶. На це йому зауважили, що говорять: *électriser*, *paralyser*, *tyranniser*, *dogmatiser*, *canoniser* і що він сам вживає цих слів. Марі-Жозеф Шеньє (Marie-Joseph Chenier) виступив на захист заборонених слів: «Можливо, що багато хто ненавидить у нових словах тільки нові ідеї і установи, — говорить він, — проте з цим треба бути обережним, тому що багато з слів, які вважають народженими Французькою Республікою, існували ще за часів монархії... Багато хто хотів би заборонити слова *civique* (громадянський) і *citoyen* (громадянин), як небезпечні новини, проте це старі слова». Вік слова мав мало значення. Якщо тільки воно вживалось революціонерами, воно вважалось уже підозрілим, його судили і виносили йому вирок. «*Mercure*» (з Вандем'єра IX року) вибачався за вживання слова *patriotisme* (патріотизм), яке треба було розуміти в його первісному

значенні, бо «люди 93 року не знали патріотизму, хоч і говорили про батьківщину». Шатобріан стверджував, що залишаєшся «холодним» при сценах з Горацієм тому, що за всіма цими словами: «Як ви хочете оплакувати мене, коли я вмираю за свою батьківщину» — бачиш тільки кров, злочини і мову трибуни Конвенту»³⁷.

Не вважаючи на це дике переслідування слів і виразів, значна кількість з них, пройшовши крізь проломину, зроблену Революцією, продовжувала існувати в мові: безсила злоба граматистів і пуристів тільки офіційно підтверджувала народження буржуазної мови. Нам треба буде вивчити це оновлення мови в її причинах і наслідках.

Революція закликала новий клас до політичного життя, яке вона тут же створювала; державні справи, що розв'язувались до того часу таємно в королівському кабінеті, почали обговорюватись публічно в газетах і на парламентських засіданнях. Громадська думка ставала силою, до неї треба було звертатись по допомогу, щоб підтримати уряд. Ці нові політичні обставини вимагали також нової мови, яка з політичних сфер мала згодом перейти в чисто літературну галузь³⁸.

Люди, що за часів Революції вершили державні справи, що обговорювали їх на трибуні і в пресі, зібрались з різних провінцій; вони виховувались далеко від двору і впливу академій і салонів. Інші ж, що одержали, як Талейран, аристократичне виховання, усвідомлювали недосконалість мови³⁹. Та мова, якою вони говорили дома, в своїх конторах і в себе в кабінеті, була мовою буржуазії — їх друзів і клієнтів, а не мовою версальських придвірних і письменників Академії; останні, перебуваючи постійно серед людей вищого світу і добиваючись їх похвали, намагались вживати тільки рафінованої мови. Але революційні журналісти і оратори звертались до іншої публіки; самі будучи буржуа, вони ставили собі за мету покорити буржуазію

і оволодіти нею. Говорили й писали вони, звичайно, мовою, яку чули навколо, в своєму соціальному оточенні, також як «батьки нашої мови» Рабле, Монтень і Кальвін (Calvin), чії слова і вирази вони вернули до життя у величезній кількості. Політичні події, в які вони були втягнені, розігрались так несподівано і швидко, що, примушені писати й говорити під натиском моменту, вони не мали ні бажання, ні часу узгодитися з академічними правилами, вибирати вирази і навіть підкорятися найелементарнішим правилам граматики... Вони були закликані повалити суспільний лад, що заважав розвиткові їх класу, і не повинні були шанувати ні мову, ні звичаї літературного суспільства, що стало на захист цієї мови. Рознук Академії, «цієї останньої твердині всіх аристократів»⁴⁰, був логічним наслідком подій.

Вони писали й говорили, не турбуючись про традиції, і вийшли з вузького кола, яке сковувало витончену мову: мимоволі, і самі того не підозріваючи, вони в найкоротший час зруйнували всю роботу готеля Рамбульє і епохи Людовіка XIV. Без всякого сорому вони користувалися простонародними словами і зворотами, щоденне вживання яких переконувало їх у силі і корисності, і не підозрівали, що вони були вигнані з салонів і двору; вони привезли провінціалізми з своєї батьківщини, вони вживали своїх професійних і торговельних виразів, створювали слова, яких їм не вистачало, і змінювали значення тих, які їм не підходили. Революція справді була творцем в галузі мови, також як і в галузі політичного будування, і Мерсьє мав рацію, говорячи, що «мова Конвенту була така ж нова, як становище Франції».

Я довів цитатами, з яким обуренням Вольтер і пуристи до і після Революції за всяку ціну обороняли мову, що в XVII ст. вийшла з моди, щоб дати уявлення про раптову мовну революцію, яка відбулася між 1789 і 1794 рр. Я наведу

З картини І. Давіда.

ПРИСЯГА НА ВІРНІСТЬ КОНСТИТУЦІЇ

кілька далеко неповних списків нових і старих слів, якими в той час збагатилася мова; їх, проте, буде досить, щоб показати читачеві, що більша частина нових слів, засвоєних з того часу, була введена в ці кілька революційних років.

«Вони хотіли скоротити фрази введенням нових дієслів, що позбавляло стиль всякої витонченості, не роблячи його більш точним»,— говорила м-м де-Сталь і як доказ наводила: *utiliser* (утилізувати), *préciser* (визначити з точністю, уточнити), * *activer* (торопити, прискорювати)⁴¹. Надзвичайна точність мови XVIII віку, якої ніколи не досягне сучасна мова, перевантажена прикметниками, образами і блискучими, але завжди неточними порівняннями, не була щодо якості тою, якої шукали революціонери: їм потрібна була освічена, виразна і багата мова. Через те, що в аристократичній мові було мало дієслів— вони робили дієслова з іменників, не дуже турбуючись про їх граматичну правильність і ідеальну точність їх значень. В перелікові дієслів, введених або створених під час Революції, і інших, які я наводжу далі, я даю майже виключно слова, що ввійшли у вжиток, не вважаючи на заборони Академії.

* *Républicaniser* (республіканізувати), *practiser* (скласти договір), *centraliser* (централізувати), * *réquisitionner* (реквізувати), * *légiférer* (пропонувати), *égaliser* (урівнювати)— «Бастілія, як і смерть, урівнює всіх, кого поглинає»—Ленге (*la Bastille comme la mort égalise tout ce qu'elle engloutit*—Linguet). * *Journaliser* (писати для газети), *élire* (обирати)— цього слова майже не знали до Революції, народ перекручував його на перших виборах, в яких брав участь, і часто можна було почути, як дуже шановні члени говорили: «On a élu monsieur un tel président»⁴² (Мерсьє, Неологічний словник), *ordonnancer* (пропонувати), * *pamphléter* (складати памфлети), * *radier de la liste des émigrés* (викрес-

лити з списку емігрантів), * baser (засновувати, базувати) — «Це слово — тяжкий непотрібний паразит, воно є найне-
вдалішим з сучасних неологізмів; досі замість нього вживали :
fonder, établir (засновувати, встановлювати)... Нехай воно
залишиться для людей трибуни, як крючкотворні звороти
для адвокатів» («Меркурій», 1 Жерміналя X року); * scéléra-
tiser (робити злочин), juilletiser (діяти як 14 липня 1789 року,
в день завоювання Бастілії) — «Коли ж народи за прикла-
дом Парижа зруйнують Бастілії і повторять липневі дні»
(*renverseront les Bastilles et juilletiseront*), * caméléoner (часто
змінювати погляди), * mobiliser (приводити в рух, мобілі-
зувати), * démarquiser (позбавляти титулу маркіза), * démoc-
ratiser (демократизувати), * déprêtriser (позбавити сану
попа) — «Генеральна рада Паризької Комуни сповіщає,
що встановлено реєстр для запису заяв громадян, які
хочуть скинути духовний сан, «розпопитися» (*qui voudraient
se faire déprêtriser*), détiager (скинути тиару, папську корону),
religionner (робити релігійним), athéiser (робити атеїстом),
* messer une messe en quatre temps (служити обідню два
рази), domestiquer (приручити), * esclaver une nation (порабо-
тити націю), héroïser (вчинити геройство), révigorer (вер-
нути силу), * viriliser (надати мужності), * enjuronner (при-
в'язатися до спідниці, обабитись), * gigantifier le péril (над-
звичайно перебільшувати небезпеку), * abominer (прищеплю-
вати огиду), * sorogifier (усипляти), * fabuliser les nouvelles
(прибріхувати, розповідаючи новини), feruler une assemblée
(оволодіти зборами), * ragoler (дати слово), * forcener son
langage comme Collot d'Herbois (скаженіти в своїй промові, як
Колло д'Ербуа), рабнер (чванитися), léoniser (зробити подіб-
ним до лева) — «Револуції так сильно збуджують розуми, що
надають народам лев'ячої хоробрості (*léoniser les peuples*)
і тоді вони здатні знищити тиранів» (Mandar), * girouetter
(вертїтись, як флюгер) — дієслово дуже потрібне в ті
часи, коли переконання змінювались так часто, що Слов-

ник був названий сучасниками «Словником флюгерів», *fanger* (забруднити), *ligaturer un peuple* (зв'язувати народ), *juvenaliser* (наслідувати ущипливий стиль Ювенала), * *machia-veliser* (діяти, як Макиавеллі), * *Cromvelliser* (стояти за політичну систему Кромвеля), * *don- quichotter* (донкіхотству-вати), * *avocasser* (кляузничати), * *convulser* (конвульсувати), * *coquiner* (вести безпутне життя), * *désexualiser* (позбавити статі), * *diamanter* (блищати, як діамант), *enceinturer, rendre enceinte* (зробити вагітною), *pyramider* (утворити піраміду) — «дикість, занесена до нас з Єгипта», проте Дідро писав: «Ce groupe pyramide bien» (ця група складає правильну піраміду); *pantoufler* (верзти дурниці, нісенітницю) — «національні збори примусили короля Кокко обмежитися базіканням з королевою про суспільні справи» (*L'assemblée a réduit le roi Coco à pantoufler avec la reine sur les affaires publiques*); м-м де-Севіньє сказала: «Тепер С... зовсім вільний, ми прекрасно побазікаємо» (*nous allons bien pantoufler*), *ébêtir* (забити голову), *deshumaniser* (зробити нелюдським), * *impressionner* (вплинути, зробити враження), *imager son discours* (розмалювати свою промову, зробити її образною), * *expressionner par des intonations* (надати виразності інтонацією), * *gester* (жестикулювати) — Лекен жестикулював з благородством, *historier* (докладно розповідати), *éditer* (видавати), *tomier* (ділити на томи) — наприклад: *tomier plus que ne comporte la matière* (ділити книжку на більшу кількість томів, ніж це дозволяє матеріал), *mystifier* (містифікувати), * *agrémenter* (прикрашати), * *susurrer* (шепотіти), * *futiliser* (знецінювати), * *moderniser* (модернізувати), * *fanfarer* (трубити, рекламувати перебільшено), * *mélodier* (наспівувати), * *odorer* (винюхувати), *subodorer* (почувати здалеку), *hameçonner* (підіймати на гачок), *navrager* (зазнавати загибелі корабля), *frugaliser par amour de la République* (відмовляти собі зза любові до Республіки), *stériliser* (знеплодити індустрію), * *ajourner* (від-

строчити), * moduler (модулювати), urbaniser une assemblée (надати асамблеї міського вигляду), * pologniser (піддатися гіркій долі Польщі, поділеної на частини), * germaniser (германізувати), * épingler (пришпилити, посадити на булавку) — відсутність цього дієслова виправдує перифразу Деліля, * substantiver (надати конкретної форми), * éduquer (дати освіту, виховати), * idéaliser (ідеалізувати), * égoïser (бути егоїстом, багато говорити про себе) — «не можна закинути авторові славетних мемуарів (Неккеру) в тому, що він не «егоїзував».

Нові іменники і прикметники потрібні були революціонерам також, як і дієслова; революціонери знову ввели в життя старі слова, що зникли з часів м-м де-Севіньє і Лафонтена. Багато з них було знову забуто, але ще більше число постійно вживається і досі всупереч передбаченню «Меркурія» («Мерсуре»), що, ідучи по стопах граматиків і цуристів X року, глузливо довідувався: «Де ж слова, створені Ронсаром, дю-Беллей, дю-Барта і багатьма іншими? Що сталося в наступному віці з словами, сміливо пущеними в хід Менажем?». Але глузування їх були надаремні: Ронсар, Баїф (Baïf) і друзі з Плеяди хотіли замінити в поезії латинську мову французькою, яку вчені вважали варварською і неохайною, нездатною на витонченість і пишність, що властиві грецькій і латинській мовам, «тим більше, — говорили вони, — що вона не має відмін, стоп і чисел, як ці дві мови»⁴³. Замість того, щоб наслідувати Війона і сміливо складати вірші народною мовою, поети Плеяди пішли на компроміс і запозичили у греків і римлян їх метрику і слова, «офранцузюючи їх». Їх революція вдалася: вони зруйнували латину так ґрунтовно, що і їх слова, виведені з античних, загинули в цьому розгромі. Революціонери ж, навпаки, ввели в аристократичну мову тільки слова народного походження. Ці слова мають дивну життєздатність, в той час як життя слів, введених

ченими і письменниками, нетривке і недовге⁴⁴. Словник Академії VI року, видання якого було оголошено Конвентом, дав у своєму «додаткові» право громадянства 336 новим словам. Це було дуже мало, бо якраз в ті часи були пущені в хід всі терміни парламентської мови.

Organisateur (організатор), * désorganisateur (порушник порядку, дезорганізатор), réorganisation (перетворення, реорганізація), agitateur (підбурювач, бунтівник, агітатор), * agitable (підданий збудженню, збуджуваний), modérantisme (поміркованість політичної партії, модерантизм) — «його обвинувачують у модерантизмі, щоб вбити помірковані переконання» (on l'accuse de modérantisme pour tuer la modération), députation (депутація, посольство), député (депутат), civisme (громадянське почуття), incivisme (брак громадянських почуттів), propagande (пропаганда), * propagandiste (пропагандист), * refractaire (непокірний) — піп або чиновник, що відмовився дати присягу громадянському статуту про клір; пізніше цю назву замінило prêtre insermenté (неприсяжний піп), citoyenne (громадянка), * flagellateur des abus (бичуючий зловживання), suspect (підозріла людина, запідозрена в аристократизмі), * fraternisation des peuples (братання народів), * tyrannicide (тираноббивство), * légicide (законозлочин), * liberticide (губитель свободи), * journalisme (журналістика), * journaillon (писака), * désabonnement (відмовлення від абонементу), logographe (той, хто пише з швидкістю мови) — назва газети, що друкувала звіти дебатів Законодавчих зборів; * ingouvernable (невиправний), * bureaucratie (бюрократія), * bureaucrate (бюрократ), aristocrate (аристократ — прибічник попереднього ладу), aristocratie (аристократія) — «каста бувших благородних і привілейованих, взагалі ворогів уряду» (визначення Словника Академії VI року), démocrate (демократ) — «в протилежність аристократові, той, хто відданий справі Революції», проте контрреволюційна газета

«Діяння апостолів» (Les actes des Apôtres, 1789) мала епіграф «Liberté, gaité, démocratie royale (Свобода, веселість, королівська демократія). * Négricide (негровбивця), négrophilisme (негрофільство) — так звалась брошура в X році, в якій вимагали відновлення торгівлі неграми і рабства. Багато реакційних і католицьких видань того часу вихваляли рабство. Moutonaille, вивідне від «барана» — mouton (іронічно говориться про сміливих вождів, що ведуть людей, як стадо баранів). * Salarial (робота в наймах), salarié (той, що перебуває на зарплаті, найманий робітник) — «я знаю тільки три способи існування в суспільстві: треба бути або старцем, або злодієм, або найманим робітником» (Мірабо).

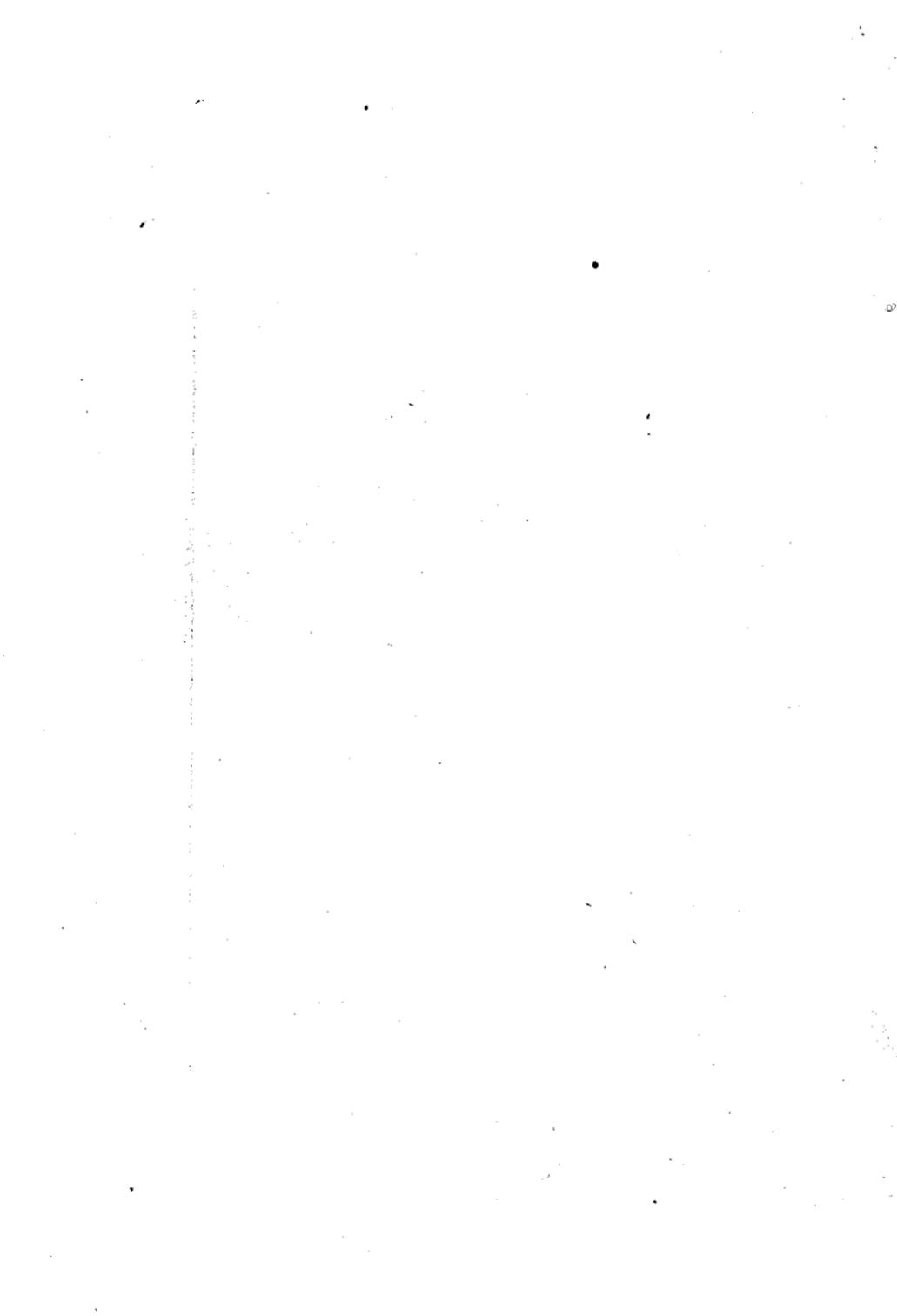
Theophage (богоїд), глузливий епітет, запозичений у протестантів, які називали так католиків за те, що вони «вкушали тіло і кров христову при причасті»; у революціонерів воно означало церковнослужителів; croque-Dieu (пожиратель бога), sarcinade (дурне, банальне повчання); * sarcinage (капудинство), gobe-Dieu (ханжа, який часто причащається, богоковтач).

Agió (ажіо, біржовий прибуток), agioteur (біржовий ігрок), faiseur (майстер, ділок), fricoteur (грабіжник, аферист), fricasseur d'affaires (поганий ділок), spéculateur (спекулянт), soumissionnaire (підрядчик).

Capitaliste (капіталіст) — це слово відоме лише в Парижі; воно означає багате страхіття, людину з кам'яним серцем, що любить тільки гроші; коли говорять про земельний податок, воно всміхається: у нього немає ні вершка землі; як можна взяти з нього податок? Подібно тому, як араби, пограбувавши в пустині караван, закопують своє золото, боячись, що його заберуть інші розбійники, так і капіталісти заховали наші гроші» («Dictionnaire anecdotique»).

Революціонери створювали слова тоді, коли в них відчувалась потреба: * sans-culotte (сан-кюлот), sans-culot-

tides (революційні свята, п'ять додаткових днів), * vendémiaire (рояліст — учасник виступів проти Конвенту в місці Вандем'єрі), fructidorien (учасник подій XVIII Фруктідора), * thermidorien (учасник у виступі проти Робесп'єра IX Термідора), * septembrisade (вересневі страти), * septembriseur, terrorisme (тероризм), terroriste (терорист), vandalisme (вандалізм, варварство); Грегуар де-Блуа перший раз вжив цей вираз у доповіді Конвенту: «Я створив слово, щоб вбити поняття», — говорить він у своїх спогадах. Мова була в той час знярядям руйнування. Обороняючи артистів, яких хотіли оподаткувати, Мерсьє говорить: «Для того, щоб краще зруйнувати стан речей, зруйнували й мову» (Tribune publique, octobre 1796).

Thélégraphe (телеграф) — «машина, придумана з часів Революції — щось на зразок повітряної пошти, абетку якої знає лише уряд».

Lèse-peuple (образа народу) — «злочин більший, ніж образа величності».

Мова збагачується безмежною кількістю необхідних і виразних слів:

* Enleveur (крадій), ossu (костистий), ossature (кістяк), inabordable (недосяжний), * infranchissable (непереможний), acrimonie (ущипливість), inanité (порожнеча), classement (розподіл), classification (класифікація), * classificateur (класифікатор), * classifier (класифікувати), gloriole (дріб'язкова чванливість), * élogieux] (похвальний), inconsistant (непоследовний, негрунтовний), inéluctable (неминучий), imprévoable (непередбачений), fortitude (моральна сила), * ingéniosité (винахідливість), hébètement (отупіння), * engoulement (поглинання), * imagerie (торгівля образами, картинами), * effacement (розгубленість, переляк), vulgarité (вульгарність), famosité (слава). — М-м де-Сталь твердить, що вона перша запровадила це слово: «la famosité de ce soumissionnaire est écrite en lettres de sang» (погана слава

цього підрядчика записана кривавими літерами). * *Vrûlement des papperasses de la robinocratie* (підпалення старих паперів робінократії, тобто юристів). *Logo-diarrhée* (слово-теча, багатослівність) — Вольтер вжив його якось у приватному листі. *Oiseux* (схильний до неробства, гулящий) — було вживане Мазільйоном (*Masillon*), за що йому закидали новаторство; йому було зроблено докір за те, що він сказав «*son contempteur des lois*» (ганьбитель законів).

Слово *paguère* (недавно, допіру), вигнане і замінене виразом «*il n'y a pas longtemps, depuis peu*» (кілька часу тому), було знову прийняте, як і *certes* (звичайно), на зникнення якого скаржився Лабрюєр. Отель Рамбульє вів боротьбу проти слова *car* (бо); Гомбервіль (*Gomberville*) хвалився, що ні разу не вживав його в чотиритомному романі «Полександр».

Філософія і науки набули багатьох термінів: * *idéaliser* (ідеалізувати), * *idéalisme* (ідеалізм), * *idéaliste* (ідеаліст), * *indifférentisme* (індиферентизм, байдужість у питаннях віри), *idéalisation* (ідеалізація), *idéalité* (ідеальність), *perfecti-onnement* (удосконалення), *perfectibilité* (здатність удосконалюватись). *Être suprême* (Верховна Істота). — «Робесп'єр надумав проголосити Верховну Істоту Республіки, що не мала нічого спільного з богом... Один санкюлот сказав: «Немає більше бога, є тільки Верховна Істота» (Лагарп). Спробували ввести слово *sciencé* (науковий), але воно було непотрібне, бо з середніх віків існувало рівне йому *savant*. Англійці, що не мали цього слова, вагались дати назву людині, що займається наукою; вони говорили: «той, що вивчає санскрит», «що вивчає філософію» (*student of sanscrit, student of philosophy*) тощо.

Недавно вони перейняли французьке *savant* і створили неологізм *scientist*.

Із слів, що недавно перед тим увійшли в мову, під час Революції стали загальноживані:

З картини А. Люде

РОБЕСІГЕР, ДАНТОН І МАРГАТ

* Modernisme (модернізм), naturalisme (натуралізм), вживане у релігійному значенні — релігія природи. Sélection (природний добір) — слово, знову введене з англійської мови м-м Клеманс Руає (Clémence Rouyer) в передмові до перекладу книги Дарвіна; * rieniste (заперечувач), * nihiliste (нігіліст) — створення цього слова приписується Тургенєву, проте Кастиль (H. Castille), що мав дуже багатий запас слів, вжив його в своїй книжці «Про людей і звичаї в царювання Луї - Філіппа» («Les hommes et les mœurs du règne de Louis - Philippe» 1853).

Старі слова стали вживатися в новому значенні: lanterner до Революції значило «бути в нерішучості — вагатися» — «Le cardinal lanterna tant les six dernier jours» (de Retz) (кардинал сильно вагався в останні шість днів), після Революції воно значило «повісити на ліхтарі». Moralité — до Революції — трактат про мораль, переданий в якійнебудь притчеподібній формі; після Революції — моральність, моральні якості якоїнебудь людини, її звички і принципи (Словник Академії, рік VI). Nivelier — до Революції — вимірювати рівнем, нівеліром, niveleur — той, для якого вимірювання нівеліром є професія, після Революції — урівнювати, niveleur — «той, хто стоїть за рівність майна і наділів землі». Égalité — до Революції — однаковість, відповідність, повна схожість двох речей; після Революції — рівність у правах; закон, однаковий для всіх і в захисті і в карі. Patente (посвідчення) — до Революції — вираз канцелярський і фінансовий, що вживався лише в спеціальних фразах: lettre patente (жалувана грамота); після Революції — патент, концесія або привілей, що купують у уряду на право займатися якимнебудь виробництвом або торгівлею. Juré — до Революції — той, хто дав належну присягу при одержанні звання майстра в будьякій професії: chirurgien juré (присяжний хірург), juré vendeur de volail (присяжний продавець живності), maître juré (в ремісних

цехах так називають людей, приставлених стежити за виконанням статутів; після Революції — комісія з простих громадян, скликаних, щоб констатувати викритий злочин. *Spréculer*, що означало: віддаватися найабстрактнішому філософському і математичному мисленню,— під час Революції перейшло в мову фінансистів (спекулювати); *souverain* (верховний владар) — після Революції іменник збірний: «*L'universalité des citoyens est le souverain*» (сукупність всіх громадян є верховна влада).

Література XVIII віку, крім інших якостей, відрізняється точністю і ясністю мови, витриманістю і ретельним добром образів. Ці якості розвинулися в ній завдяки тому, що вони служили знаряддям боротьби. Романи, повісті й трагедії розвивали філософські теорії: найсухіші дебати, наприклад, про хлібну торгівлю, були облагороджені високими ідеями. Протилежні думки піддавалися глумові, і супротивники перемагали один одного аргументацією. Мова неминуче повинна була стати точною, суворою в образах і скупю на слова, щоб не затемнювати предмета дебатів. З часів Декарта критичний розум став переважно розумом філософським. Філософи картезіанської школи пропонували починати дебати з визначення термінів, які будуть в них вживатись. Енциклопедисти надавали такого ж значення точному визначенню слів. Дідро твердив, що часто дебати безмежно затягувались тому, що супротивники вживали тих самих слів з різними значеннями. Кондільяк вважав, що мова — це аналітична система і якщо слова — носії думок, то головне знаряддя в мистецтві мислити — це мова точна, як математика, із словами правильно вживаними і розставленими.

Розум, який згодом обожили члени Комуни 1793 року, був для енциклопедистів верховним владарем: вони нічого не брали на віру із слів учителя; вони не шанували нічого, навіть якщо воно було освячене тра-

дицією; вони не визнавали і того, що було визнане необхідним за соціальними умовами. Вони критикували все. Соціальні і політичні закони, релігійні вірування, філософські системи, світські забобони — все повинне було стати перед судом Розуму і довести свої права на існування: все було розібрано на частини, проаналізовано і ретельно зважено. За образним висловом Гегеля «людина в той час ходила на голові».

Але поруч з енциклопедистами з'явилися інші письменники, які усумнілися в могутності аналізу, поставили під сумнів мислення, побудоване на розумі, і протиставили розумові почуття. «Що б не говорили моралісти, розум дуже багато зобов'язаний почуттям, які, за загальним визнанням, також багато чим йому зобов'язані: завдяки їх діяльності наш розум удосконалюється», — писав Руссо в своєму «Трактаті про нерівність людей» (*Discours sur l'inégalité parmi les hommes*) — одному з найоригінальніших шедеврів XVIII віку. В іншому місці цього ж «Трактата» він наважився додати: «Я осмілююсь твердити, що стан мислення — протиприродний стан, і людина, яка мислить, ненормальна тварина». Він говорив Бернардну де Сен-П'єру: «Коли людина починає міркувати, вона перестає почувати». Так почуття розвінчувало розум, серце ставало на місце голови.

Бродіння, що відбувалось в суспільстві XVIII віку, повинно було призвести не лише до змін політичного ладу, а також до оновлення смаків і почуттів суспільної людини.

Любов до природи, незнайома аристократам, що покидали свої землі заради двору і версальських садів, так несподівано прокинулася у душі міських буржуа, що вони наївно вважали, ніби відкрили природу, так само як Христофор Колумб — Америку. Ніхто до них її не знав і ніхто про неї не писав.

«Поезія, яку ми зємо описовою, говорить Шато-Бріан у «Генії христіанства», була невідома в старовину. Гезіод, Феокрит і Віргілій, без сумніву, залишили нам прекрасні описи сільських робіт, звичаїв і насолод, але щодо картин природи, описів неба або пір року, які збагатили сучасну поезію, ми знаходимо в їх творах лише слабкі натяки на це». Нова література не стала зацікавлятися сільськими роботами і звичаями, але — природою з погляду романтичного, живописного і сентиментального: природу наділяли чуттєвою душею. За кілька років до Революції один швейцарський вчений, природознавець Бонне (Bonnet), що на старості став філософом, виявив у рослин безсмертну душу і встановив небесний рай для ослиць і мулів, приречених до тяжкої праці на землі, мабуть, за те, що в земному раю вони поїли забороненого сіна.

Любов — пристрасть, яку в аристократичний період стримували, вгамовували, підкоряли політичним статутам і світським правилам, — повстала і проголосила свою владу над людиною і своє право керувати її думками і вчинками.

Точна мова Вольтера не була спроможна служити дим новим смакам і захопленням. «Мистецтво описувати природу, — говорить Сент-Бев ⁴⁵, — настільки молоде, що для нього ще не придумано висловів...; щоб описати всю різноманітність випуклих, заокруглених, подовжених, приплюснутих або ламаних обрисів гори, ви знаходите лише перифрази, ту ж трудність треба перемогти і при описі рівнини і долини. Щодо якогонебудь палацу, то описати його не становить труднощів..., в ньому кожний закруток має свою назву».

Політика створила парламентську мову; захоплення природою, любов і почуттєвість у свою чергу повинні були створити свою особливу мову.

Придворний етикет робив аристократа стоїком; він зобов'язував придвірного приховувати душевне хвилю-

З картини Ж. Кена

ФРАНЦУЗЬКІ БУРЖУА ЗНУЩАЮТЬСЯ З БЮСТА МАРАТА

вання і фізичні страждання, бути завжди з посмішкою і бездоганно люб'язним; тому і аристократична література не зупиняється на описові страждань. Дієслово *larmoyer* (заливатися слізьми, слізоточити), що зникло в XVII віці, знову оживає після Революції, бо в буржуазній літературі «страждання стало матеріалом для найвищих художніх досягнень» (м-м де-Сталь), і нерви повинні були грати головну роль. В мову було влито велику кількість сентиментальних слів: * *endolorir* (примусити страждати), * *énervation* (розслабленість), * *alanguissement* (томління)—«*tendre alanguissement énerve toutes mes facultés*» (ніжне томління розслаблює всі мої здатності) (Руссо), * *désespérance* (відчай), * *apprâllir* (примусити збліднути), * *varoger* (впасти в меланхолію, істерику), * *enamouger* (влюбитися), * *désaimer* (розлюбити).— «Чому французи не говорять *désaimer*, якщо вони так швидко закохуються і так швидко перестають кохати під впливом побіжного капризу?» (Мерсьє). * *Tendrierier un cœur comme un gigot de cordon bleu* (зм'якшити серце, як варений окорок).

Людина більше не намагалась підвестись до думок; вона віддавалась почуттям і відчуженням, вона відмовилась від філософських думок, від розумної критики і дозволила захопити себе «поезією образів, які подібно музиці віддають людину у владу таємним і невиразним мріям» (м-м де-Сталь).

Дивне явище: сенсуаліст Кондільяк одягав думку в мову суху і абстрактну, як математика; спіритуаліст Мальбранш (*Malebranche*) у своїх метафізичних роботах намагався поєднати ідеї з образами.

В революційний період безмірне захоплення епітетами, що надають мові образності, порівняннями, метафорами і антитезами, розвивалось без будьяких перешкод; з допомогою поганого смаку воно створило пихатий стиль, подібний жадливому пихатому багатослів'ю, що перейшло

за часів Петронія з Азії до Афін,— багатослів'ю, яке не перевершили найбезглуздіші екстравагантності романтиків⁴⁶.

В ті часи можна було почути з трибун на зборах і в клубах і прочитати в газетах і брошурах такі вирази, як: «Невже жахлива гідра аристократії буде завжди відроджуватись після своїх поразок? Це вона виганяє істинний розум і порядок» («Паризька революція», № 4, 2 серпня 1879 р.)⁴⁷. Потім гідра аристократії перетворюється на гідру анархії: «Гідра анархії може відродитись з свого попелу; намагаймося ж знищити це страхіття і знешкодити його назавжди» (там же, № 7)⁴⁸. Гідра перетворилась у фенікса, що відроджується з свого попелу. «Аристократія кує собі зброю в майстерні свободи» (там ж, № 4). «Баршники не сховаються від пильного ока людства, яке їх переслідує» (№ 3).

«Довір'я, свобода, безпека — ось джерела суспільного благоденства» (циркуляр Паризького комітету громадського харчування). Лустало (Loustalot) називає цю нісенітницю «великим принципом». «Гласність — це оборона народів» (Bailly). Баї мав честь створити кілька епічних слів, які були приписані Жозефу Прюдону. Калони у статті «*Mémoires sur les substances*» зображує Неккера, що має «у вигляді тілохранителя привид голоду, який спирається на факел повстання». «Дух свободи прокидається; він встає і струмить на обидві півкулі своє божественне світло, своє животворне полум'я» (Фоше, «Громадянська промова Франкліна»), «Кинжали наклепу розмножувались» (наказ Лафаетта 31 липня 1789 року). «Коли нація прямує від рабського нікчемства до створення свободи» (Мірабо). Революція так розпалила натхнення холодного педагога Лагарпа, що, надівши червоний ковпак, він оголосив: «Залізо п'є кров, кров насичує його ненавистю, а ненависть несе смерть». «Народ може назавжди ствердити волю, тільки накресливши закон, який він підтримуватиме

вістрями своїх штиків» (Бійо де - Варен, промова 19 вересня 1792 року). «Громадяни чекають від Наполеона Бонапарта, щоб він назавжди заткнув кратер революцій» (Паризький бюлетень 12 Термідора, рік X). «Письменники — сини революційної бурі». «Жовч, що тричі скипіла, оточує його серце, наче кремневою стіною». «Коли вогниво анархії вдарить по нервах його серця — серце викидає вогонь» (Fauchet, «Journal des amis». — Фоше, «Газета для друзів»).

«Нещастя — горно, в якому бог загартовує душу» (Паризький бюлетень). «Трагедія—велетень, що підтримує моральність людини» («Філософська декада», Термідор, рік VIII). «Бог — це вічний парубок всесвіту» (Dieu est l'éternel célibataire des mondes — Шатобріан, «Геній христіанства») ⁴⁹. «Таємнича цютливість місяця в прохолодних просторах ночі» (там же). «Вмираючі вуста Атали відкрились, і його язик витягся назустріч тілу господню, яке піднесла йому рука священника» (Шатобріан, «Атала»).

Література зображувала безнадійність і марність людської величі. «Земля — це тільки прах мерців, вимочений слізьми живих» («Атала»). «Слава — це тільки траур щастя» (м - м де - Сталь). «Тільки через смерть моральність перейшла в життя» («Геній христіанства»). «Смерть — це напівнебуття, придумане для того, щоб грішник відчув весь жах повного небуття» (там же).

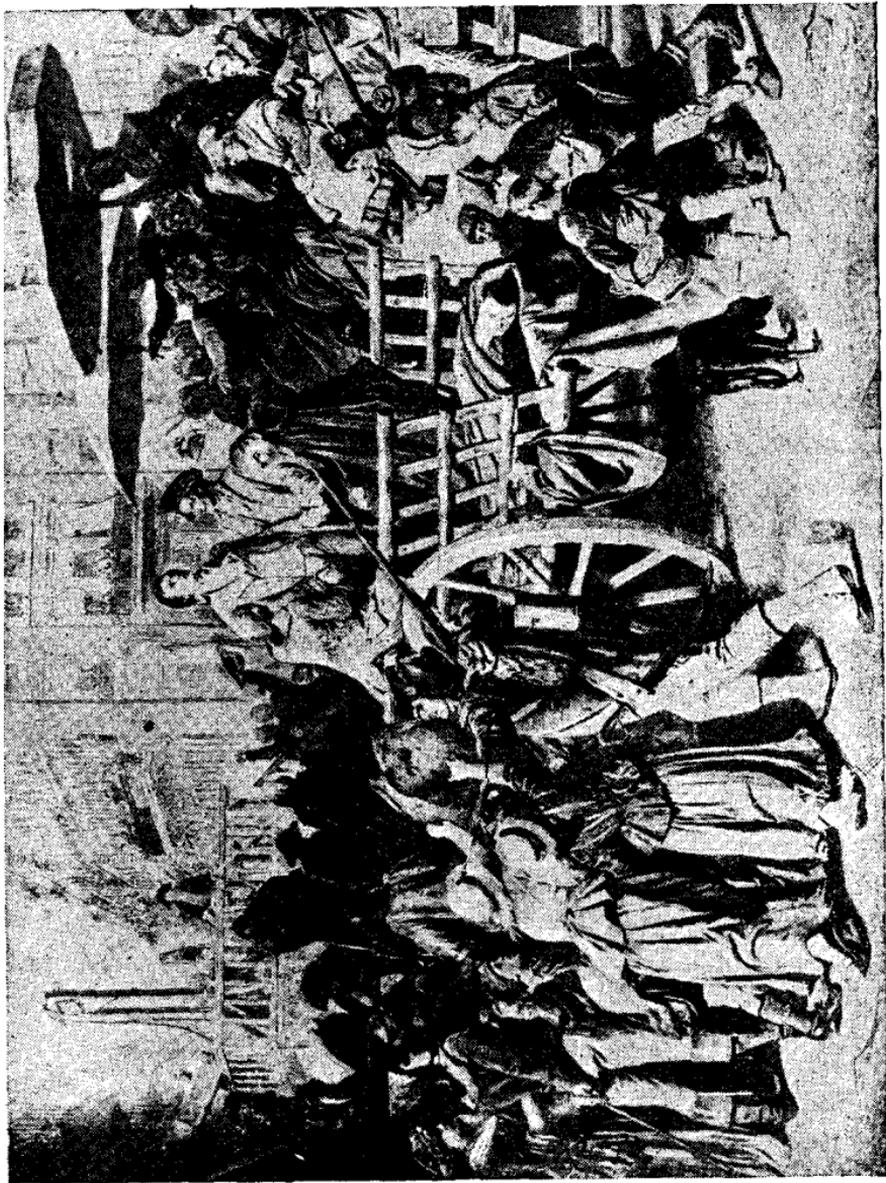
Кількість дурниць утричі зросла в той час. Щоб судити, наскільки ця мова, насажена прикметниками, метафорами і антитезами, була чужа мові XVIII віку, досить згадати скарги Вольтера, що обурювався з невмілого введення англійських слів (redingote із riding coat — убрання для їзди верхи, boulingrin із bowling green — муріжок, на якому грають у м'яча, і т. ін.) і на алегоричні вислови, як: «запалити факел повстання», «мій розум сипле іскри», «у трона свої звичай», «доля розкидує тайни», «рицарі від-

ходили в могили, захоплюючи за собою своїх переможних ворогів». Морелле, що був від обурення німим свідком словесних оргій Революції, знайшов у своєму старому серці досить пуризму, щоб обуритись на стиль «Атали» і спитати: «У що ж перетвориться французький смак, мова і література, якщо дозволяється такі вирази, як: «пити чари з її губ», «вогняні місяці», «голоси самотності погасли», «вогкий ґрунт шепотів», «вигуки річок», «трупні сосен і дубів», «стовпи диму, що штурмують хмари і виригають блискавки»⁵⁰ і т. д. Сучасні читачі, що знають і гірші вирази, з трудом зрозуміють обурення і відчай Вольтера і Морелле.

Але всі напади були надаремні: нова літературна мова з усіма своїми красотами і хибами склалася остаточно ще до того, як пробила остання година XVIII віку; народжена на парламентських трибунах і на стовпцях політичних газет і брошур, вона розвинулась і поповнилась в романах, що після падіння Робесп'єра розмножувалися, як гриби, і в драмах, що настійливо вимагали права на існування.

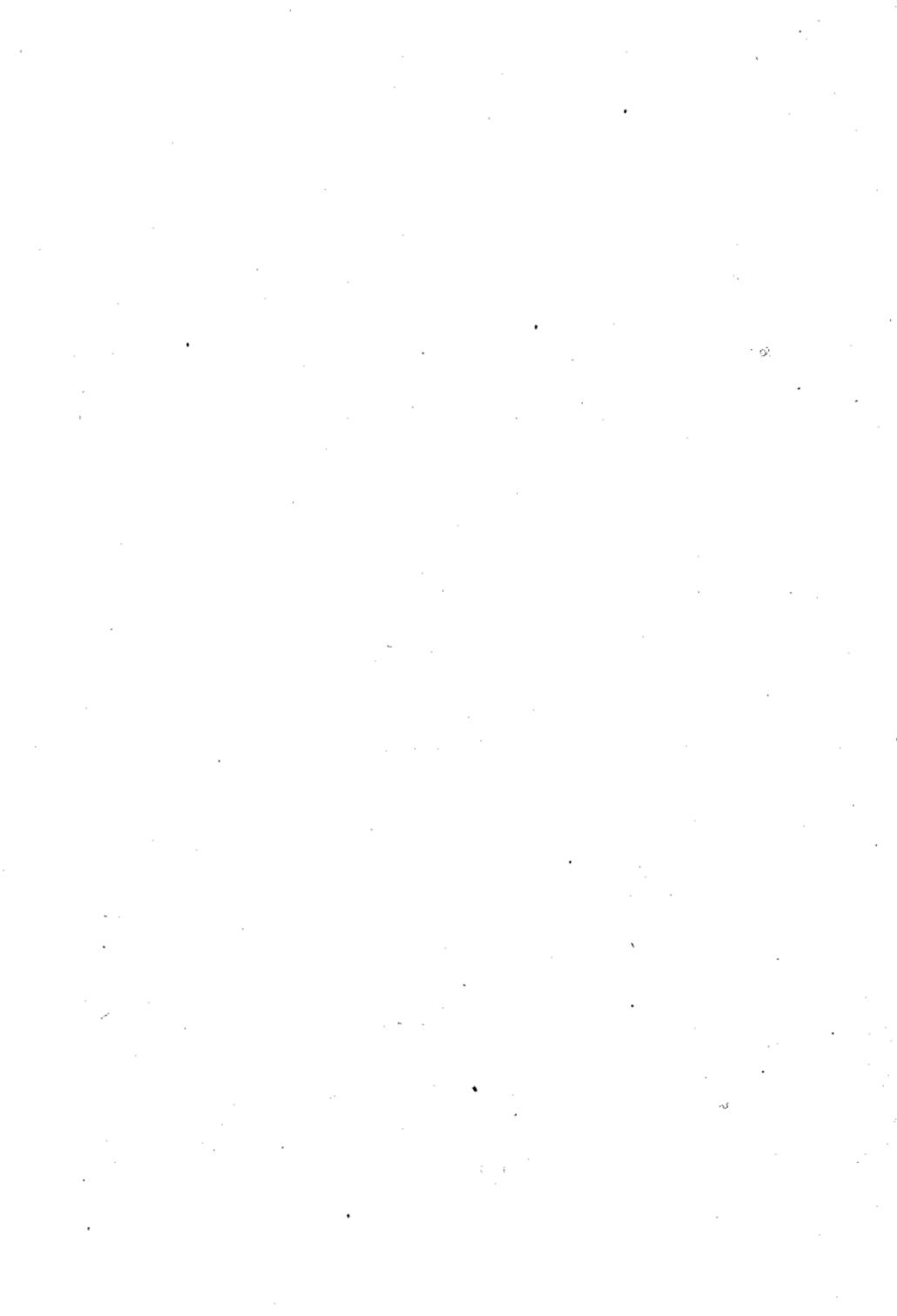
Мова чекає тільки, щоб талановиті майстри її відшліфували, зробили гнучкою, довели до досконалості і вживали її в справжніх творах мистецтва.

Шатобріан опанував цю нову мову, яку ненавиділи перестарілі члени колишнього світу і всі письменники, що претендували на витонченість стилю; він користувався нею з геніальною майстерністю. «Атала» — перший романтичний твір цього віку, осміяний літераторами, але зустрінутий публікою з виключним ентузіазмом, також як через 20 років були прийняті «Міркування» («Les méditations»). Ламартіна відкрив нову літературну еру. Тільки після того, як революційна мова ствердила свою зверхність в прозі, Ламартін, Віньї, Гюго і його романтична школа зуміли завоювати їй тріумф і в поезії.

З картини Пілоті

ЖИРОНДИСТИ НА ШЛЯХУ ДО ЕШАФОТУ

Як тільки почав холодути [запал політичної боротьби, розгорілась знову літературна боротьба, що була спалахнула перед Революцією: утворилось два табори — класиків і романтиків, як їх потім називали. «Одна частина літераторів, — пише Шатобріан, — захоплюється лише іноземцями (головним чином — Шекспіром, якого ставить вище Корнеля і Расіна), тоді як друга вперто дотримується нашої старої школи. На думку перших, у письменників віку Людовіка Великого немає жвавості викладу, а головне — дуже мало думок, на погляд других, — все це навмисний рух, всі ці теперішні зусилля мислити — лише занепад і виродження» («Меркурій», 25 Преріала X року). Війна тривала декілька років; ще у VIII році «Меркурій» скаржився, що «хвалити Расіна означало вславитись ворогом Республіки, людиною короткозорою, фанатиком, який намагається повернути старі порядки» (Фрюктідор, рік VIII).

Фонтане (Fontanes), що відшукав Шатобріана в Лондоні, де той жив у злиднях, і що перетворив його з атеїста в католика, перевидавав статті Вольтера проти Шекспіра і запевняв, що «Вольтер на старості кається в тому, що він роздратував дурний смак, який насмілився посадити це страхіття на престол Софокла і Расіна» («Меркурій», Мессідор VIII року). Шатобріан, перебільшуючи погляд свого покровителя, порівнював «критиків, які спираються на природу, щоб похвалити Шекспіра, з тими політиками, які занурюють країну в нещастя, щоб вирівняти соціальні нерівності» («Меркурій», 5 Преріала X року). Це була політична боротьба, що продовжувалась у літературній формі: революціонери були за Шекспіра, а реакціонери — за Расіна.

В ті бурхливі дні розгубленість умів була така велика, що оборонцями мови попереднього ладу були ті ж люди, які підтримували філософські ідеї і політичні принципи 1789 року. З другого боку, Шатобріан і його друзі користувались

революційною мовою для того, щоб відновити честь католицької релігії, висміяної енциклопедистами, і щоб повернути владу попам, яких вигнав народ у 93 році. Таким чином виходило, що перемога революційної мови була стверджена тими, хто вважав себе супротивниками революційних ідей.

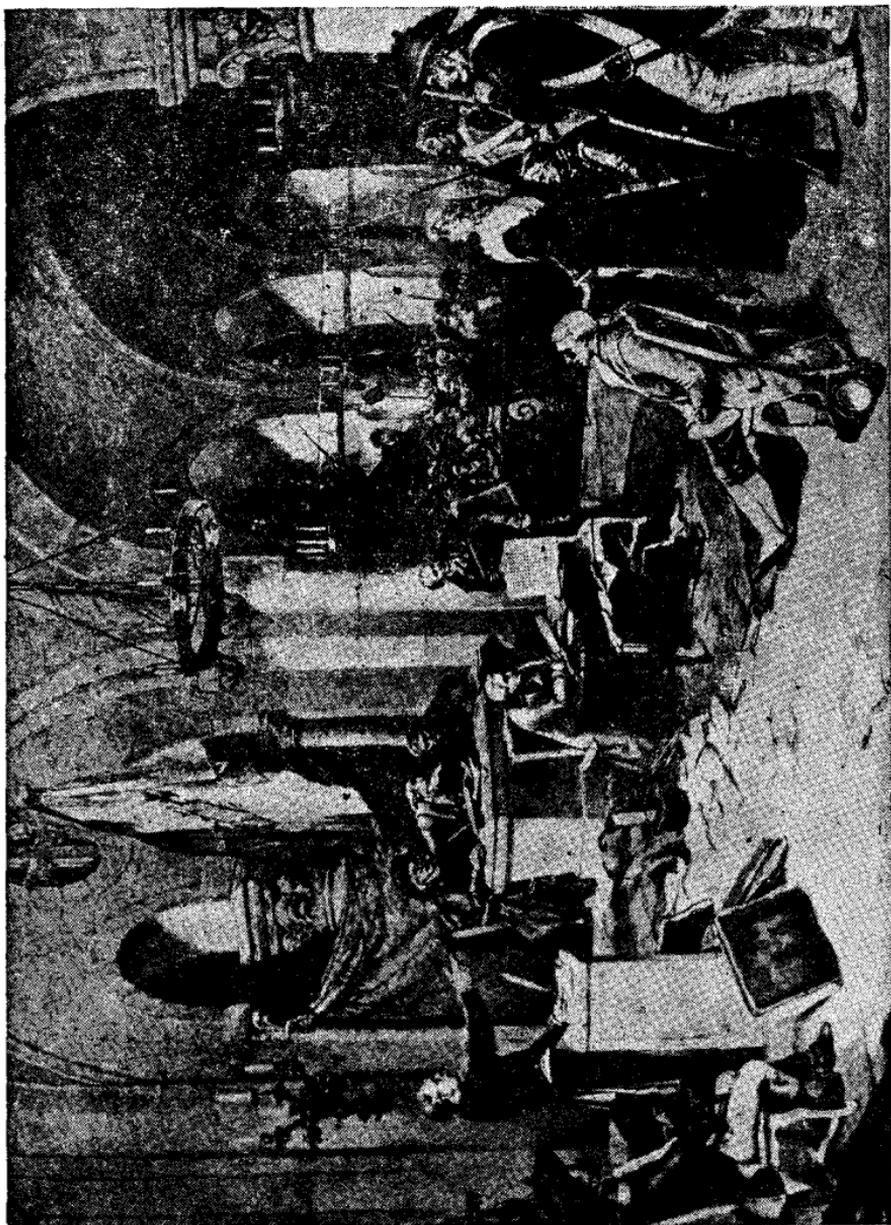
Мова, що виникла між 1789 і 1794 рр., не була новою; якщо перегорнути твори старих авторів і книжки тих письменників, яких називали лібертенами і брудними писакми, то в них можна знайти всі ці знову введені слова за винятком невеликого числа створених на злобу дня; у багатьох цих письменників можна зустріти ті ж звороти барвистого стилю, ту ж чванливість, які до наших днів прикрашують твори романістів, що зуть себе антиромантиками⁶¹.

Революція врешті обмежилась розвінчанням аристократичної мови і введенням у загальний вжиток мови, якою говорили буржуа і якою раніше користувались у літературних творах. Цей переворот намічався ще до 89 року; Революція ж дала йому сильний поштовх вперед.

Мова аристократична, або класична, і мова романтична, або буржуазна, які протягом чотирьох віків вважаються літературною мовою Франції, вийшли з мови народної, того великого єдиного джерела, з якого письменники всіх епох черпають слова, вирази і звороти.

Монархічна централізація, що почалася в XIV віці, зробила діалект Іль-де-Франса і Парижа, який став столицею, панівним, зверхнім над діалектами інших провінцій, що мали свою літературну форму ще з часу утворення феодалних володінь: аристократія, зібрана навколо короля, могла тепер створити свою класичну мову, очищаючи мову народну і нав'язуючи її письменникам, що пишуть прозу і вірші для розваги.

Літтре (Littré) у відомій передмові до свого Словника,

З картини Ж. Кена

ПЕРЕД РЕВОЛЮЦІЙНИМ ТРИБУНАЛОМ

яку часто передруковували без імени автора, дивується, «чому XVII вік вважав себе в праві обрубати таку гнучку й багату мову (як мову XVI віку) і виправляти це досконале знаряддя».

Терплячий лексикограф, що відзначає паралельно розвиток мови і централізацію аристократії, не помічає того, що життя при дворі і в салонах вимагало мови менш багатой, але більш вишуканої, ніж мова суворих воїнів XV і XVI ст.ст.

Буржуазія, яка з часу відкриття Америки швидко багатіла і ставала все могутнішою, в свою чергу, але з більшим розмахом, викроїла з народної мови свою романтичну мову, і як тільки в 1789 році вона домоглася влади, вона зробила свою мову офіційною мовою Франції: письменники, що ждали слави і шукали багатства, мимоволі повинні були прийняти її. Класична мова упала разом з феодальною монархією; романтична мова, народжена на трибуні парламентських зборів, буде існувати доти, доки існує парламентаризм.

ПРИМІТКИ

¹ *La Curne de Saint - Palage, Dictionnaire de l'ancien langage français depuis son origine jusqu'au siècle de Louis XIV.* (Словник старо-французької мови від її виникнення до епохи Людовіка XIV).

² В своєму «Дослідженні про походження ідеї справедливості і добра» («Revue philosophique», вересень 1885 р.) я намагався довести, що, сходячи до ² первісного значення слів, ми приходимо до з'ясування походження [в людському мозку абстрактних понять, які досі вважались за вроджені.

³ Застаріле слово.

⁴ *Тен* з першого свого виступу забезпечив собі успіх, застосовуючи теорію середовища ² в своїх видатних літературних етюдах. Якби він, при своїй великій ерудиції, згадав про книгу *м-м де Сталь*, можна було б подумати, що це вона навіяла йому його літературні теорії і що від неї він запозичив свою критику письменників XVII століття. Читач одинить тонкість і глибину роботи *м-м де Сталь* з уривків, які я наведу в цій статті.

⁵ *A. Moreller, Du projet de l'Institut National de continuer le Dictionnaire de l'Académie Française, an IX (1801).* (*А. Морелле, Про проект національного інституту продовжувати Словник французької Академії*).

⁶ *G. Feydel, Remarques morales, philosophiques et grammaticales sur le Dictionnaire de l'Académie française, 1807.* (*Г. Фейдель, Моральні, філософські і граматичні нотатки до Словника французької Академії, 1807*).

⁷ Dictionnaire de l'Académie Française, 6 - e édition, 1835, préface. (Словник французької Академії, передмова до 6 вид. 1835 року).

⁸ S. Mercier, Dictionnaire néologique, 1801, préface. (С. Мерсьє, Неологічний словник, передмова).

⁹ М - ж де - Сталь зауважує, що «витонченість, замість того, щоб об'єднати людей, розділяє їх на класи». Потрібна була довга витримка і постійний контроль над своїми рухами, словами, думками і почуттями, щоб набути тої досконалої витонченості, якої досягло дворянство і яка відокремила його від інших класів, не будучи перевершена в сучасному суспільстві.

¹⁰ Encyclopédie de Diderot, article «Langue française». (Енциклопедія Дідро, стаття «Французька мова»).

¹¹ Joachim du Bellay, La défense et illustration de la langue française, 1549, livre I, ch. I, édition de Beck de Fouquières. (Іоакім дю - Беллей, Оборона і уславлення французької мови, 1549, кн. I, розд. I).

¹² Voltaire, Dictionnaire philosophique, article «Langue». (Вольтер, Філософський словник, стаття «Мова»).

¹³ Voltaire, Dictionnaire philosophique, article «Langue».

¹⁴ Передмова до 2 - го видання Словника Академії.

¹⁵ Voltaire, Dictionnaire philosophique, article «Langue».

¹⁶ Jonathan Swift, A proposal for correcting, improving and ascertaining the English tongue in a Letter to the Lord high Treasurer.

¹⁷ Дю - Беллей.

¹⁸ «... ils ne pensaient rien écrire de bon, si ce n'était en langue étrangère, et non entendu du vulgaire».

¹⁹ Encyclopédie, article «Français». (Енциклопедія, стаття «Французька мова»).

²⁰ Dictionnaire philosophique, article «Styl». (Філософський словник, стаття «Стиль»).

²¹ 126. L'exemple de la chasteté d'Alexandre n'a pas fait tant de continents, que celui de son ivrognerie a fait d'intempérants. On n'a pas de honte de n'être pas aussi vicieux que lui.

²² 104. Cela est admirable ; on ne veut pas que j'honore un homme vêtu de brocatelle et suivi de sept à huit laquais. Eh quoi ! il me fera donner des étrivières, si je ne le salue. Cet habit, c'est une force : il n'en est pas de même d'un cheval bien enharnaché à l'égard d'un autre.

²³ Lettre à M - r de Vaine 10 Août 1776. Correspondance, vol. I. éd. Garnier. (Лист де Вєну від 10 серпня 1776 року. Листування, том I, вид. Гарньє).

²⁴ *Correspondance de Voltaire, Lettre du 13 Août, vol. I, éd. Garnier.* (Листування Вольтера, лист від 13 серпня, том I, вид. Гарньє).

²⁵ *Correspondance de Voltaire. Lettre d'Alambert du 20 Août, vol. I.* (Листування Вольтера, лист д'Аламбера від 20 серпня, том I).

²⁶ *Lettre de m - r de Voltaire à l'Académie française, lue le 25 Août 1776, éd. Garnier, vol. XIX, Mélanges.* (Лист Вольтера французькій Академії, читаний 25 серпня 1776 року, вид. Гарньє, т. XIX).

²⁷ *Voltaire, Dictionnaire philosophique, article «Langue».* (Вольтер, Філософський словник, стаття «Мова»).

²⁸ *Voltaire, Dictionnaire philosophique, article «Goût».* (Вольтер, Філософський словник, стаття «Смак»).

Добродій Буланже (*G. Boulanger*), відомий художник, видав з нагоди виставки 1885 року брошуру під заголовком: «Нашим учням» (*À nos élèves*), в якій він оплакує відхід від великого мистецтва; для нього Жюль Бастьєн-Лепаж (*Jules Bastien - Lepages*) — тільки обдурена жертва «натуралізму — імпресіонізму, висловлюючись арго, — який намагається звеличити безсилля і лінощі. Найнебезпечніший симптом недуг, що нам загрожують, — це гонитва за оригінальністю». Я не маю наміру порівнювати Буланже з Вольтером або Бастьєн-Лепажом, художника з своєрідним і многобічним талантом, з Кребільйоном, тим адлюбромом, якого має на увазі автор Філософського словника, — мені лише здається цікавим зіставити двох видатних представників цілком різних родів мистецтва: їх розділяє більше, ніж століття, але обидва виявляють однакове недовір'я до оригінальності — могили всього умовного.

²⁹ *Encyclopédie de Diderot, article «Langue française».* (Енциклопедія Дідро, стаття «Французька мова»).

³⁰ У придвірних XVI віку була мода сполучати в дієсловах першу особу однини з першою особою множини і говорити: «j'avons, j'aimons» тощо.

³¹ *Lettres b... patriotiques du Père Duchêne, № 199.* (Роз... патріотичні листи папаші Дюшена, № 199).

³² «... *Frimant la galère, tirant le diable par la queue, ayant bien de la peine, prétendant malgré tout ça n'être, plus regardées moins que des zéros en chiffres».* (Cahier des plaintes et doléances des dames de la Halle et des marchés de Paris, redigé au Grand Salon des Porcherons, Août 1789).

³³ *E. et J. de Goncourt, Histoire de la Société française pendant la Révolution, p. p. 239 — 240, 4 - e édition.* (*E. i Ж. де-Гонкур.* Історія французького суспільства в епоху Революції, стор. 239 — 240, вид. 4).

³⁴ Жан - Жозеф Ваде (*Vadé*, 1720—1757) — відомий народний поет, який писав грубою, часто сороміцькою, але красивою, соковитою мовою паризької вулиці. У другій половині XVIII ст. він мав чимало наслідувачів і послідовників.

³⁵ *М - м де - Сталь*, Про літературу, ч. I, розд. IX. (*M - me de Stael, De la littérature, 1 - re partie, ch. IX.*)

³⁶ *Laharpe*, *Le fanatisme dans la langue révolutionnaire*, t. V, *des œuvres complètes*, édit. 1820. (*Лашарп*, Фанатизм у революційній мові, том V повної збірки творів, вид. 1820 р.).

³⁷ *Chateaubriand*, *Le Génie du christianisme*, 1 - re édit., t. IV, p. 189. (*Шатобріан*, Геній християнства, 1 вид., т. IV, стор. 189).

³⁸ *М-м де-Сталь* у своїй безрозсудній і трохи удаваній прихильності до батька (*Jacques Necker*) приписує йому честь бути «першим і досі неперевершеним зразком громадського діяча, що має добрий стиль» (*De la littérature, 2 - e partie, ch. VII.*) Сантиментальний і пихатий стиль *Ж. Неккера* є скоріше зразком того високого літературного стилю, яким користуються фінансисти в своїх рекламах, змішуючи проценти з моральністю, інтереси батька родини з прибутком від копальні... Лист, надісланий ним 23 липня 1789 року з Женеві Людовіку XVI, є прекрасним зразком його стилю:

«Я затримався, Сір, тільки на час, необхідний для того, щоб осушити сльози, викликані Вашим листом, і лечу, щоб служити Вам. Я не принесу Вам свого серця — це Ваша власність, віддана в цілковите Ваше володіння, на яке я не маю більше права. Я з нетерпінням рахую і намагаюсь наблизити ті хвилини, коли я запропоную Вам всю свою кров до останньої краплини...» і т. д.

³⁹ «Наша мова, — говорить Талейран, — загубила багато сильних виразів, вигнаних смаком, скоріше слабким, ніж тонким, — їх треба повернути. Старі мови і деякі з нових багаті сильними виразами, сміливими зворотами, які цілком відповідають сучасним звичаям; ними треба користуватися». Цитата взята з «Неології» Мерсьє, стаття «Синоніміка».

⁴⁰ *Rapport, lu par David, député du département de Paris à la tribune de la Convent, le 8 Août 1793.* (Доповідь, прочитана *Давидом*, депутатом Паризького департаменту, з трибуни Конвенту, 8 серпня 1793 року).

⁴¹ *De la littérature, 2 - e partie, ch. VII, «Du Style».* (Про літературу, ч. II, розд. VII, «Про стиль»). Слів, відзначених зірочкою, немає у Словнику Академії видання 1835 року, хоч вони і зустрічаються в книжках академіків.

⁴² «Пана такого то було обрано головою» — неправильно вживання дієслова: *éli* замість *élu* в *passé indéfini* (минулому часі).

⁴³ *J. du Bellay, La défense de la langue, I, I, ch. IX. (Дю-Беллей, Оборона мови, книжка I, розділ IX)*. Ронсар у заповіті доручив своїм друзям і учням не дати зникнути старим французьким виразам і «обороняти їх від шахраїв, які знаходять витонченим лише те, що стягнуто з латинської і італійської мов».

⁴⁴ Латинська мова дає нам чудовий приклад: слова літературної мови вмирають разом з падінням Римської імперії, тоді як народна мова живе й досі у створених нею словах італійської, провансальської, іспанської і французької мов.

Літературна латинська мова	Народна латина	Італійська мова	Іспанська мова	Французька мова
Equus	caballus	cavallo	caballo	cheval
Pugna	batalla	bataglia	batalla	bataille
Osculari	basiare	baciare	besar	baiser
Os	bucca	bocca	boca	bouche
Felis	catulus	gatto	gato	chat
Urbs	villa	villa	villa	ville
Ignis	focus	fuoco	fuego	feu
Jus	directus або drietus	dritto	derecho	droit

⁴⁵ *Sainte-Beuve, Étude sur Bernardin de Saint-Pierre publié en tête de «Paul et Virginie». Édition illustrée de Furne.* (Стаття про Бернардена де-Сен-Пєра, вміщена як передмова до «Поля і Вірджинії». Ілюстроване видання де-Фюрна).

⁴⁶ *Le Satyricon, Nu per ventosa est haec et enormis loquacitas, Athenas ex Asia commigravit (Caput II).*

⁴⁷ *L'hydre épouvantable de l'aristocratie renâtra donc sans cesse de ses pertes? C'est elle qui exile la bonne intelligence et le bon ordre. «Révolution de Paris», № IV du 2 Août 1789).*

⁴⁸ *L'hydre de l'anarchie peut renâître de ses cendres. Veillons pour exterminer le monstre et l'anéantir à jamais. (Ibid, № VII).*

⁴⁹ Цитати Шатобріана взято з першого видання «Атали» і «Генія християнства»; саме в них треба шукати стихійного вживання революційної риторики; дальші видання були багато разів перероблені.

⁵⁰ *A. Moreller, Observations critiques sur le roman intitulé «Atala», an IX.*

⁵¹ Е. і Ж. де-Гонкури писали Мішле в листі, який він ретельно зберіг, що «Біблія людства» (Bible de l'Humanité) схожа на індійську біблію, вона розмальована, як кашемір, і широка, як шатро... У вас є осяйні фрази, сонячні сторінки, запашні епітети, думки, трештачі на стеблинках слів, і т. ін.». Клареті (Claretie), відтворюючи цей лист («Temps» від 30 січня 1885 року), вигукує: «Вам же говорили, що натуралізм походить з романтизму». Письменники - натуралісти не можуть уникнути впливу романтизму; сам Золя примушений його визнати. Вони можуть замінити застарілі середні віки новим часом, який також у свою чергу скоро застаріє, але вони залишаться романтиками.

ЗМІСТ

	Стор.
Від редактора	3
Мова і середовище	7
Мова до Революції	11
Мова після Революції	39
Примітки	89